

FONTS HISTORIOGRÀFIQUES DE *COLOM* DE JACINT VERDAGUER*

Pere FARRÉS

Després d'una primera temptativa en el camp de la poesia èpica, la de *Dos màrtirs de ma pàtria*, i de la subsegüent crítica que li féu Milà i Fontanals,¹ Jacint Verdaguer, el 1865, emprengué un nou projecte dins el mateix gènere poètic, el que coneixem sota el títol de *Colom*,² el qual, si bé acabaria arraconat entre els papers del poeta, havia de ser l'origen de *L'Atlàntida*.³ Verdaguer, però, inicialment pretenia fer un gran poema sobre la gesta del descobriment d'Amèrica; la narració de l'enfonsament de l'Atlàntida no havia de ser més que un «episodi» del poema colombí, en el sentit que donaven a aquest terme els manuals de retòrica de finals del segle XVIII i principis del XIX.⁴ Que l'episodi acabés convertint-se en una de les obres claus del vuitcents català no treu valor a *Colom*, el qual ocupa un lloc específic en el projecte verdaguerià a la recerca del poema èpic «modern» del seu temps.⁵

El personatge de Colom i la seva empresa històrica sempre van exercir un fort atractiu sobre Verdaguer; ho confessava ell mateix a finals de 1878 al seu amic Jaume Collell («Colon, eixa gran figura que sempre he venerat»)⁶ i ho explicitava en la conversa que tingué, pels volts de 1879, amb el periodista i novel·lista Luis Alfonso («¡Qué hombre aquel! ¡Haber ensanchado en una mitad la tierra! ¡Es el Moisés moderno!»).⁷ Literàriament, Verdaguer expressà aquesta admiració en aquelles avinenteses que hi eren propícies: amb motiu de la inauguració del monument al descobridor al port de Barcelona, amb el poema «Lo monument a Colon» (1888), recollit al volum pòstum *Barcelonines*, i pels actes de celebració del IV centenari del descobriment d'Amèrica, amb un altre poema, «Colom», incorporat a *Montserrat*. Sobretot, però, dedicà a l'almirall i a la seva gesta un dels seus primers intents de poema èpic, el que és objecte d'aquest treball, i encara, pels volts de 1892 i empès per l'efemèride del IV centenari del Descobriment, recuperà el tema en un nou intent que generà dos poemes, el segon almenys, incomplet: *Christophorus. Llegendà profètica* i un nou *Colom*.⁸ Per al segon se serví, en part, dels papers que conservava de la temptativa èpica de joventut, que havia abandonat, inacabada, el 1868. No és estrany, doncs, que amb motiu de la represa darrera, escrivís els versos següents:

* Una primera versió d'aquest treball obtingué el premi «Plana de Vic» del Patronat d'Estudis Ausonencs el 1989.

«Colom, per tu serà mon derrer himne
com per tu fora lo primer adlantich

Per tu fora, oh C[olom] mon cant primer
per tu serà l derrer
que surti de ma lira
si Aquell que a tu inspirava a mi m inspira».⁹

Ni que sigui simbòlicament, Verdaguer emmarcava tota la seva obra entre els dos projectes colombins, projectes que, paradoxalment i com hem dit, no veuriem la llum pública, per inacabats, en vida del poeta.¹⁰ D'altra banda, l'interès per Colom, ja al 1865, es podia veure acrescut en Verdaguer per la indicació de Chateaubriand, que ell podia conèixer perfectament, en el sentit que el Descobriment d'Amèrica era un dels pocs temes escaients per a un poema èpic modern.¹¹

Un cop presa, doncs, la decisió de compondre un poema èpic sobre aquella gesta, a Verdaguer se li plantejava l'exigència de documentar-se sobre els fets històrics que havia de narrar, amb un cert detall i rigor. Els tractats de retòrica que coneixia reclamaven al poeta, d'una banda, fidelitat a la «veritat històrica» de la gesta objecte del poema i, de l'altra, adequació dels elements de ficció, especialment del component meravellós —àngels i dimonis, en el cas de *Colom*— al marc cultural i espiritual de l'època de la gesta. Fet i fet, havia de seguir el camí marcat per alguns dels grans autors èpics que l'havien precedit en el tractament de temes d'èpoques de característiques semblants i, en aquest sentit, el gran model que tots els manuals proposaven era Tasso; de la *Gerusalemme liberata*, Milà i Fontanals en valorava justament que l'autor «se esmeró en conocer por medio de crónicas é historias las particularidades del pais, las costumbres y hechos de los héroes y los incidentes de la famosa expedicion.»¹²

En el cas del projecte verdaguerià, s'hi afegia que la gesta de Colom havia generat molta producció literària, tant a la península com en l'àmbit d'altres cultures, i que bona part d'aquesta literatura, per més que fos de to menor, respectava, en grau divers però de vegades amb força fidelitat, els fets històrics coneguts. Així doncs, Verdaguer es documentà profusament sobre el primer viatge de Colom a la descoberta del Nou Món i bandejà d'entrada el fàcil recurs de fiar-se només de les informacions més conegudes i generalitzades o d'aquelles que li fornien la producció literària anterior. Anà a les fonts més rigoroses i, en aquest sentit, fou exigent, com ho seria en l'elaboració de tots els poemes —èpics o no— que tenien una base històrica. És molt significativa d'aquesta exigència la carta del poeta a Marià Aguiló del 12 de desembre de 1867, en què afirma haver regirat «la biblioteca del Senyor Bisbe y algunas de las millors librerias particulares» a la recerca de bibliografia sobre els costums dels indis d'Amèrica i, en no quedar-ne satisfet, demana un cop de mà al seu corresponsal, bibliotecari de la Biblioteca de Sant Joan.¹³

L'interès de Verdaguer per la història és primerenc; l'esbós de pròleg de *Colom* que conservem s'inicia amb un paràgraf que anuncia una part del que

serà, anys a venir, el pròleg a la segona edició de *L'Atlàntida*: el record abellidor del seu interès, a l'alba de la joventut, per «l'història de ma pàtria». I d'aquesta història en remarca, sota la forma d'una visió –recurs que utilitzarà també en el pròleg esmentat–, un episodi mític de la Grècia clàssica i tres gestes espanyoles que s'avenen amb més precisió als paràmetres del que entenem per història:

«Vegí al mes gran dels heroes de Grecia deslliurantla del monstro de tres caps. Vegí flamejar l'espasa del Cit darrera ls fills del profeta, elevar-se la creu dalt de l'Alhambra y al pare del vencedor de San Quintin y del heroe de Lepanto embrassantse ab dos mons; y s aixamplava mon cor y debategava d amor y d alegria» (p. 43).

El text és molt indicatiu de la inclinació del poeta per uns determinats moments de la història i pels orígens llegendaris de la seva, i nostra, civilització. Els fets destacats de la història d'Espanya («ma pàtria») participen de les idees, íntimament unides durant segles per la historiografia, de cristianització i imperi –la creu i l'espasa– i es concreten en la imatge de l'abraçada als dos móns –el Nou i el Vell– de l'emperador Carles V. No hi ha dubte que allò que més sedueix el poeta, de la història, són els moments més esplendorosos i espectaculars; la referència «visionària» als episodis històrics que subratlla, en posa de relleu l'aspecte més vistós: accions bèl·liques i gestes d'herois; Carles V ni tan sols hi és esmentat pel nom sinó en funció de la seva paternitat de dos personatges, tampoc anomenats en el text –Felip II i Joan d'Àustria–, importants, des de l'òptica del poeta, per dos grans fets de guerra, les batalles de Saint-Quentin i de Lepant, aquestes sí esmentades per Verdaguer. Sigui com sigui, pel que ara interessa, és important de subratllar tres qüestions: 1) que entre els temes històrics apuntats per Verdaguer, n'hi ha dos que són presents a *Colom*, un (la conquesta de Granada) molt més que l'altre (les gestes del Cid); 2) la referència a l'abraçada dels dos móns, tema clau del poema colombí; i 3) la contigüitat que estableix el poeta entre un treball d'Hèrcules (la mort de Gerió) i les gestes espanyoles, posant ja en relació els dos grans blocs temàtics que constituïran *Colom* i *L'Atlàntida*.

Així doncs, l'estudi de les fonts historiogràfiques de *Colom*, partint d'aquestes premisses i, sobretot, de la lectura del poema, ha d'encaminar-se cap a la documentació i les cròniques del Descobriment, manuals d'història d'Espanya i cròniques dels regnats del segle XV peninsular, monografies particulars i locals i les biografies de l'almirall.¹⁴ Alhora, ens portarà a distingir els components del contingut del poema acordats amb la història d'aquells altres nascuts de la imaginació de l'autor, és a dir, dels elements de ficció que es consideraven necessaris per a un poema èpic. Amb tot, cal dir que, en el cas de *Colom*, aquesta operació no presenta gaires dificultats, ja que els components de ficció se circumscriuen a un gran bloc temàtic i a una anècdota concreta: el bloc és el que configuren els amors de Ruiz i Faina, personatges que, juntament amb Fernández, pare de Ruiz, són els únics del poema verdaguerià no

esmentats per les cròniques ni per la historiografia; l'anècdota és la de l'emprisonament de Colom, per part del diable, en una balma del Teide.

Per facilitar una major operativitat, convé estructurar en tres blocs temàtics el contingut de tipus històric del poema: a) fets històrics relatius al primer viatge de Colom a Amèrica; b) relació que s'estableix entre aquest viatge i la conquesta de Granada, especialment referida a l'actuació dels Reis Catòlics; i c) tractament de la situació política de les illes Canàries el 1492, complementada amb les referències mítiques i religioses dels indígenes de Tenerife i del seu indret més significatiu: el Teide.

EL CAMÍ D'ANADA DEL PRIMER VIATGE DE COLOM

Podem avançar que Verdaguer aconseguí tenir un coneixement molt precís de detalls concrets del viatge de Colom, i també que el seu text no sempre és d'una exactitud total respecte al que diuen les cròniques del Descobriment; malgrat això, hi és prou fidel com per no dubtar de la seva voluntat de documentació i de veracitat; són tan mínimes les discrepàncies –i poc significatives argumentalment– que no fan més que corroborar que, tant en l'essencial com, en molts casos, en l'adjectiu, Verdaguer és extraordinàriament escrupolós amb la veritat històrica més fiable que podia conèixer.

Els manuals moderns d'història d'Espanya que podia consultar Verdaguer –entre d'altres, el de Modesto Lafuente, *Historia General de España, desde los tiempos mas remotos hasta nuestros días* (29 volums), i el d'Ortiz de la Vega, *Anales de España desde sus orígenes hasta el tiempo presente* (10 volums)– li fornien una informació genèrica que algun cop, sens dubte, aprofità, però de cap manera no arribaven a donar-li els detalls que trobem en *Colom*. Li calia conèixer textos especialitzats i, bàsicament, els relats dels cronistes del Descobriment, sobretot els dels contemporanis de Colom: el pare Bartolomé de las Casas –del qual, malgrat no conèixer-ne la *Historia de las Indias*, ja que a l'època de redacció de *Colom* només era consultable per manuscrits, sí que coneixia el *Diario de a bordo de Cristóbal Colón* a través de l'edició de Martín Fernández de Navarrete–, Hernando Colón, el fill del descobridor, autor de la *Historia del Almirante Don Cristóbal Colón*, i Gonzalo Fernández de Oviedo, amb un text més genèric i polèmic que els altres dos, la *Historia general y natural de las Indias*. Verdaguer podia tenir accés a tots aquests relats, ja que tots eren prou coneguts (alguns amb més d'una edició) quan el poeta s'interessava per Colom i incia el seu poema. Ell mateix cita Fernández de Oviedo en la primera nota al cant III de *L'Atlàntida*, i en la segona nota de la «Conclusió» del mateix poema cita un text de Colom, la qual cosa confirma, tot i que per a una data posterior, el recurs del poeta a aquest tipus de fonts i res no impedeix de pensar, ans al contrari, que les coneixia abans d'emprendre la redacció de *L'Atlàntida*. I encara podia disposar d'uns altres textos històrics, potser menys precisos que els dels cronistes contemporanis de Colom, però que, en qualsevol cas, li serien un bon complement; entre ells, la *Historia del Nuevo Mundo* de Juan Bta. Muñoz.

També li foren útils textos més moderns —interpretacions romàntiques del personatge de Colom— com *The Life and Voyages of Christopher Columbus* de Washington Irving, del qual existia ja traducció castellana, o la biografia de l'almirall d'Alphonse de Lamartine (dos textos segurament relacionats entre ells), els quals parteixen dels cronistes esmentats, però amplien molt les notícies més objectives que donen las Casas i Hernando Colón.

D'aquest conjunt de textos, molts, sinó tots, podien ser a l'abast de Verdager quan redactava *Colom*. Alguns, com la traducció del llibre de W. Irving i l'obra de Modesto Lafuente, en edicions respectivament de 1851 i 1852 (el vol. IX, que és el que tracta el tema), eren a la Biblioteca del Círcol Literari abans del desembre de 1870, sense que es pugui precisar més (del d'Irving, a més, n'hi ha un exemplar a la biblioteca de Verdager en edició de 1854). *La Civilización. Historia Universal Biográfica* de Lamartine (edició de 1852), que conté la traducció castellana de l'esmentada biografia del descobridor, hi entra el 1872, una data posterior a la redacció de *Colom*, però la seva existència en aquella biblioteca almenys indica interès per aquesta obra en aquells moments.¹⁵ A més, un exemplar de la traducció del volum de W. Irving es conserva a la Biblioteca Episcopal de Vic («la biblioteca del Senyor Bisbe» a què es refereix el poeta en la carta a M. Aguiló esmentada més amunt). Aquests, juntament amb la Biblioteca del Seminari, eren els centres institucionals on Verdager podia acudir a consultar bibliografia, però no eren, com és ben sabut, els únics fons que consultava; algunes famílies de Vic (els casos de la dels Masferrer o la del cosí del poeta, Joaquim Salarich, són paradigmàtics) tenien biblioteques molt ben dotades i, per l'amistat o el parentiu que Verdager hi tenia, li eren obertes sense restriccions; allí podia consultar part de la bibliografia necessària. D'altra banda, que avui només es trobin els volums esmentats a les biblioteques del Círcol Literari o a l'Episcopal, no vol dir que als anys seixanta del segle passat no n'hi haguessin d'altres dels que Verdager consultà per a l'elaboració de *Colom*. Cal no oblidar que Verdager ja havia iniciat el contacte amb erudits i literats barcelonins que el podien orientar, Marià Aguiló, sobretot. Sigui com sigui, és del tot evident l'accés de Verdager a les fonts esmentades i, com es veurà per l'anàlisi dels textos, plenament demostrada.

En confrontar, doncs, el text de Verdager amb aquestes fonts hom s'adona dels dos textos que, amb tota certesa, havien de ser la base historiogràfica més important de *Colom*: el *Diario de a bordo de Cristóbal Colón* del pare Bartolomé de las Casas, que Verdager coneixia per l'edició de Fernández de Navarrete dins la *Coleccion de los viajes y descubrimientos que hicieron por mar los españoles desde fines del siglo XV, con varios documentos inéditos concernientes á la historia de la Marina castellana y de los establecimientos españoles en Indias*,¹⁶ i la *Historia del Almirante Don Cristóbal Colón* d'Hernando Colón.

Els resultats més significatius d'aquesta confrontació poden sistematitzar-se, sense ser exhaustius, en els punts següents, que segueixen les peripècies del viatge.

1. Tempesta i arribada a les Canàries. Partença de la Gomera

Pel que fa a l'estada de l'expedició colombina a les Canàries, quatre són les qüestions a comprovar: la datació de la tempesta que provoca l'avaria d'una nau, motiu de tocar les Canàries, el port on és reparada la nau, l'erupció del Teide que presencien els mariners i la presència dels portuguesos a la Gomera quan en marxa Colom. Pel que fa a la primera qüestió, Bartolomé de las Casas afirma que al quart i cinquè dia de navegació (el viatge havia començat el 3 d'agost), dos cops es desencaixa el timó de la «Pinta» (D, 156-157)¹⁷ i hi hagué mala mar, amb tempesta (D, 304), circumstàncies que obligaren l'expedició a fer una parada llarga a les Canàries per a adobar la caravel·la; que els pilots de les tres naus es passaren el sisè dia decidint a quina illa dirigir-se (D, 157) i, amb una certa ambigüitat, que no pogueren arribar a l'illa escollida aquell mateix dia (8 d'agost). Quant a Colom, la tempesta es produeix la nit del cinquè dia i, de resultes d'ella, s'extravia la «Niña» i la «Pinta» sofreix desperfectes, la qual cosa obliga Colom, l'endemà, a dirigir-se a Tenerife per reparar-la.¹⁸ La correspondència cronològica és molt acusada, si bé cal dir que la pèrdua de la «Niña» és fruit de la ficció verdagueriana, ja que cap dels textos historiogràfics o literaris consultats no s'hi refereix: tots narren l'arribada conjunta de les tres naus a les Canàries.

On és reparada la «Pinta»? En el text de Verdaguer és molt clar: a Tenerife. Que sigui en aquella illa interessa al poeta per l'existència del Teide i pel rendiment mitològic-fantàstic que pot treure del volcà, considerat des d'antic com una boca de l'infern. Aquesta decisió de Verdaguer, tot i no concordar amb les dades històriques, no contradiu de las Casas; el que passa és que aquest dóna un text molt confús: després que, amb data 8 d'agost, escrivís que, en la discussió dels tres pilots «el Almirante salió mas verdadero, y quisiera ir á Gran Canaria por dejar la carabela Pinta» (D, 157), amb data del dia següent dirà:

«Hasta el Domingo en la noche [tres dies més tard, 12 d'agost] no pudo el Almirante tomar la Gomera, y Martin Alonso [Pinzón, el capità de la «Pinta»] quedóse en aquella costa de Gran Canaria por mandato del Almirante, porque no podia navegar. Despues tomó el Almirante á Canaria (ó á Tenerife),¹⁹ y adobaron muy bien la Pinta, con mucho trabajo y diligencias del Almirante, de Martin Alonso y de los demas; y al cabo vinieron á la Gomera. Vieron salir gran fuego de la sierra de la isla de Tenerife, que es muy alta en gran manera. Hicieron la Pinta redonda, porque era latina; tornó á la Gomera Domingo á 2 de Setiembre con la Pinta adobada» (D, 157).

Malgrat el desgavell sintàctic del fragment, se'n dedueix que la nau fou adobada a la Gran Canària o a Tenerife i que, un cop reparada, féu cap a la Gomera per emprendre de nou el viatge, cosa que s'escauria el dia 6 de se-

tembre (*D*, 159). El text justifica, doncs, l'elecció interessada que féu Verdaguer de l'illa,²⁰ i dóna fe d'un episodi que, si no coneguéssim el text del pare las Casas, podria semblar fruit de la ficció poètica: l'erupció del Teide (p. 87-88).

En aquest punt sembla clara també la font d'Hernando Colón, el qual, en narrar l'erupció del Teide diu que l'almirall, per tranquil·litzar els mariners, hagué d'explicar els motius naturals d'aquell fenomen i que posà l'Etna com a exemple; el mateix fa Colom en el poema verdaguerià.²¹

Verdaguer podia haver decidit, en la seva ficció, fer partir els vaixells directament de Tenerife; en aquest punt, no obstant, no s'aparta dels fets històrics i els fa partir de la Gomera. La justificació: que Colom havia vist des del port de Tenerife com la «Niña», perduda, es dirigia al «port de solixent de la Gomera» (p. 90). Allí s'aplegaren les tres naus (p. 179) i d'allí partiren juntes (p. 187 i ss.). D'aquesta manera es justifica la invenció verdagueriana de la pèrdua temporal de la «Niña».

Una altra anècdota que Verdaguer extreu dels cronistes és la presència alarmant de vaixells portuguesos a la Gomera just quan les naus espanyoles en marxaven. De las Casas esmenta que eren tres les caravel·les portugueses que s'hi apropaven, provinents de l'illa de Hierro, per prendre l'almirall (*D*, 159). A *Colom*, un mariner adverteix Pinzón que ha vist «una petita nau que en un de sos amagats racons [de l'illa] feya abordatge (...) que plena ve d'espies dels portuguesos de Ferro ahont, segons entengui per sas paraulas, tenen a punt una gran armada pera tirarse ns sobre» (p. 188). La presència dels portuguesos per aquells topants és esmentada en un altre lloc del poema, quan el diable explica a Colom que ja ha destruït altres naus que s'aventuraven oceà endins. Ja és sabut que Portugal menava una política colonitzadora important en aquella època i que Colom, abans d'oferir el seu projecte als reis espanyols, ho féu al de Portugal, el qual, després de fracassar una expedició que envià, d'amagat de Colom, per verificar els indicis que aquest aportava, no volgué patrocinar el seu projecte. D'aquí, la justesa de l'expressió verdagueriana «escalfats per tas prometensas» (p. 151).

2. Estat de la mar a partir de la Gomera

Al llarg del viatge s'alternaren, segons les cròniques, dies de vent (favorable o desfavorable) amb d'altres de mar encalmada que dificultava la navegació. Vegem-ne els casos més significatius. El primer es produeix just havent passat l'illa de Hierro; de las Casas fa notar que els dos dies següents a la partida de la Gomera la mar «estuvo en calma» i quan, a la nit del segon dia, començà a fer vent, bufà en direcció contrària, la qual cosa «le estorbaba el camino, y andaria aquel dia 9 leguas con su noche» (*D*, 159), una distància ridícula en comparació als dies de navegació normal o favorable. A *Colom*, just quan gairebé perden de vista l'illa de Hierro, «las onadas plegan d'alenaar, y las velas de las naus s'arrronsan ab llanguiment» (p. 242), situació que es per-

llongarà exactament tres dies (p. 246-247), interval que aprofita Verdaguer per narrar el prodigi de l'arbre aquífer d'aquella illa. Situacions d'aquesta mena es repeteixen en ambdós textos.

És interessant d'observar un fet relacionat amb l'anterior, que Verdaguer tracta de manera diferent a la crònica però que és la crònica la que li facilita: el canvi sobtat de l'estat de la mar, inexplicable per als mariners, al qual el poeta dóna una dimensió transcendent. En efecte, a *Colom* en dos casos la mar encalmada canvia de cop i empeny les naus favorablement; un d'aquests casos es dóna justament en l'episodi narrat suara: després dels tres dies de calma, Ruiz adverteix Colom que els marins es neguitegen, Colom prega a Déu i «o maravella! se decanta la nau a un bent que bufa amorosíssim de sobte, y rumbo al tre cop llaura las onas» (p. 247). Més endavant, en una altra situació de mar calma que el diable aprofita per revoltar els marins contra Colom amb l'ajut de Rascón, Colom increparà el mariner rebel i, amb posat messiànic, provocarà el canvi de situació (p. 258). Aquests episodis poden relacionar-se perfectament amb el relat de Bartolomé de las Casas del diumenge, 23 de setembre:

«(...) y como la mar estuviese mansa y llana murmuraba la gente diciendo: que pues por allí no habia mar grande que nunca ventaria para volver á España; pero despues alzóse mucho la mar y sin viento, que los asombraba, por lo cual dice aquí el Almirante: *así que muy necesario me fue la mar alta, que no pareció, salvo el tiempo de los judíos cuando salieron de Egipto contra Moysen, que los sacaba de captiverio*» (D, 165).

Tant la referència al descontentament dels mariners com a la sortida dels jueus d'Egipte, així com la inexplicabilitat del fenomen, són trets que Verdaguer no podia passar per alt. I, en efecte, a *Colom* l'heroi i la seva gesta són comparats a Moisès i al seu guiatge del poble jueu cap a la Terra Promesa. Aquesta comparança, que li serà d'un alt rendiment fins i tot a *L'Atlàntida*,²² la pogué trobar també en la biografia deguda a Lamartine.²³

En relació amb la primera situació de mar encalmada que hem reportat, el text de *Colom* transcrit més amunt sobre la «maravella» del vent que bufa de nou segueix amb la visió d'un fenomen meteorològic rar: «una rogenca flama de la banda d'Espanya sortida, umplint lo cel de llum blanquinosa y de guspiras, atravessa l'horissó fins a perdersse entre las ayguas del ponent»; Verdaguer interpreta interessadament aquesta nova «maravella»: era el «simbol de la llum que d'Espanya ab Colon sortia, per mans d'un angel devallada del cel pera guiarlo y enluminarlo en aquella mar tenebrosa» (p. 247-248). En canvi, el pare las Casas, amb un estil força més neutre, relata, el 15 de setembre, el fet que originà el text reportat de *Colom*, esmentant simplement que «vieron caer del cielo un maravilloso ramo de fuego en la mar» (D, 161). Verdaguer, doncs, no s'hagué d'esprémer la imaginació per «inventar» el meteor; ni tan sols li calgué recórrer a l'estrella dels Mags; la mateixa història l'hi suggeria.

D'altra banda, la interpretació simbòlica que li dona és absolutament intencionada, ja que podia conèixer la naturalesa científica del fenomen, mena d'estrella fugaç pròpia dels climes càlids, especialment dels tròpics, com la coneixia W. Irving.²⁴

3. Els indicis de la nova terra

A partir del dia 14 de setembre, segons el relat de Bartolomé de las Casas, els mariners comencen a veure determinades aus, algunes conegudes i d'altres no, d'algunes de les quals saben que no s'aparten mai gaire de terra; troben també herba fresca i d'altres vestigis que els encoratgen perquè preveuen la fi del viatge. Colom, però, no s'hi detura perquè sap que allò no són les Índies, sinó simplement unes illes (D, 169). Com més es van acostant a terres americanes, més indicis troben, indicis que es concreten molt, sobretot quant a ocells; així troben «alcátrazes» (D, 163, 164, 165, 167, 169, 170), «garjaos» (D, 164, 170), «rabos de junco» (D, 162, 167), tórtres i ocells de riu (D, 165), «pardelas» (D, 165, 168, 169, 171), «rabiforcados» (D, 167, 169), aus semblants a gavines (D, 168, 169), «pajaritos del campo» (D, 170) i «ánades» (D, 170). El darrer dia troben ja un jonc verd (D, 171). Diversos dies han pescat o vist crancs (D, 162, 165) i «toninas» (D, 162), «peces dorados» (D, 167), «peces golondrinas» (D, 169). Abans de tot això havien fet una troballa de més mal auguri, «un gran trozo de mastel de nao, de 120 toneles» (D, 160). No cal dir que la crònica d'Hernando Colón ja recollia aquestes troballes, com també les recullen els textos posteriors.

Tots aquests elements foren aprofitats per Verdaguier, començant per la troballa de «l'arbre mestre d'algun barco naufrech» que «sura a deshora» (p. 254). Per comprovar la resta d'exemples només cal llegir les pàgines 252-256, 264 i 265 de *Colom*: «Fresqueta trovan y verdosa l'herva», una herba que els sembla que ve d'«inundats hervatges» i que «a prats estesos al davant se ls possa», utilitzant Verdaguier, en aquest cas, unes expressions que evoquen els termes amb què es refereixen al mateix passatge Gonzalo Fernández de Oviedo, Irving o Lamartine.²⁵ Diu Fernández de Oviedo:

«En esta sazón e contienda, hallaron en la mar grandes praderías, al parescer, de hierbas sobre el agua; e pensando que era tierra anegada, e que eran perdidos, doblábanse los clamores».

En aquesta herba, hi troben «moltas tonyinas que jugavan en ella» i «molts aucellets». A més, veuen «un aucell grogos dels tropichs», «un alcátras», «una voladuria de pardelas», «un jonch vert y fresquissim» i «un peix d'esquena verda / dels que crien pels rochs», «Y anechs y garsas de blavenca ploma / al entorn de la nau cantan y volan, / venen petits aucells de salzereda», com aquell que «es aucellet de riu, te coll de garsa / y la cua y las potas de gabina».

No hi calen comentaris; per tal de precisar, però, el grau de dependència del text verdaguerià respecte del de la crònica, confrontem encara alguns breus fragments d'ambdós textos:

a) L'expressió verdagueriana, referida al clima, dels versos següents: «Fresquetas trovan y verdosa l herva, / dolsos venen los olorosos ayres, / com pel mes de las rosas en Sevilla» (p. 252), té el seu origen en fragments del pare las Casas com els següents:

«(...) dice aquí el Almirante que hoy y siempre de allí adelante, hallaron aires temperantísimos; que era placer grande el gusto de las mañanas, que no faltava sino oír ruiseñores. Dice él, y era el tiempo como Abril en el Andalucía» (D, 161).

«(...) los aires, muy dulces como en Abril en Sevilla, qués placer estar á ellos, tan olorosos son (...)» (D, 170).

Si no en coneguéssim la font la comparació verdagueriana semblaria força rara; val a dir que és una comparació que, amb variants, es repeteix en el text de las Casas i, sovint, com a expressió típica del mateix Colom (D, 183, 187, 195...).

b) El text de Bartolomé de las Casas que ara transcrivim, un cop passat per Lamartine, donarà els versos de Verdaguer que també copièm. Diu de las Casas:

«aquel Lunes vieron muchas mas yerbas, y que parecian yerbas de rios, en las cuales hallaron un cangrejo vivo, el cual guardó el Almirante, (...) vieron muchas toninas, y los de la Niña mataron una» (D, 162).

I Verdaguer:

«Morta era herba de roca, esgroguchida,
y altre de la que crian las rieras,
tan verda com si encara de sos marges
la saho grassa en xuclas encara;
y en eixa trovan viva una llagosta,²⁶
y de moltes tonyinas que jugavan
en ella, ls de la Pinta n matan una»,²⁷ (p. 254-255)

c) La referència a una au molt específica i als seus costums, tal com la dona Bartolomé de las Casas, passa a Verdaguer:

«Este día á las diez horas, vino á la nao un alcatraz, y á la tarde vieron otro, que no suelen apartarse 20 leguas de tierra (...) estas aves duermen en tierra y por la mañana van á la mar á buscar su vida, y no se alejan 20 leguas» (D, 163-164).

Llegim a *Colom*:

«Y un alcatras, auell que dorm entre abres
y a penas may vint lleugas s en allunya
quant va a cercar a l aygua sos queviures» (p. 255).

4. Algunes incidències del viatge

a) *Variació de l'agulla de la brúixola*. Hi ha uns versos a *Colom* que poden passar desapercebuts i, en canvi, són el reflex d'un fet històric del viatge: «(...) y l agulla / del nort que sempre mira decantarse, / cosa fins allavors may reparada» (p. 254). Aquests versos es relacionen amb una preocupació constant de Colom manifestada al llarg de la crònica del pare las Casas; ja en parla el 13 de setembre (D, 160), però és més significatiu el text del dia 17:

«(...) tomaron los pilotos el Norte marcándolo, y hallaron que las agujas noruesteaban una gran cuarta, y temian los marineros, y estaban penados y no decian de qué. Conociólo el Almirante, mandó que tornasen á marcar el Norte en amaneciendo, y hallaron que estaban buenas las agujas; la causa fué porque la estrella que parece hace movimiento y no las agujas» (D, 162).

Ambdós textos del pare las Casas són complementats per notes de Fernández de Navarrete, que indica que es tracta de la «primera observacion que se hizo de la variacion magnética» i reclama per a Colom l'honor de la descoberta d'aquesta alteració de l'imatge: «hasta entonces nadie habia notado esta variacion en las agujas». No és sinó una informació de tipus tècnic, ressenyada per tots els cronistes, però innecessària per al desenvolupament del relat verdaguerià; això no obstant, el poeta la incorpora en benefici de la precisió històrica.

b) *Diàleg Pinzón-Colom: el mapa de Toscanelli*. El pare las Casas reporta, amb data 25 de setembre (D, 165-166), un diàleg entre Martín Alonso Pinzón i Colom sobre un mapa que l'almirall havia fet arribar al primer; en nota, Fernández de Navarrete diu que aquell mapa no podia ser altre que el «que Paulo Toscanelli, médico florentin y célebre astrónomo de su tiempo, envió á Lisboa en 1474». La relació de Toscanelli amb el portuguès Fernão Martins o Fernando Martínez, canonge de Lisboa, està perfectament documentada, i és esmentada per Hernando Colón amb la indicació que el seu pare coneixia aquesta relació;²⁸ l'historiador, a més, transcriu íntegra la carta que el florentí adreça a l'almirall. L'anècdota, amb variants, és recollida per Verdaguer; el diàleg l'inicia Pinzón amb la frase «Si no menteix lo sabi Toscanelli (...)», i es refereix immediatament a «lo seu mapa»; la intervenció de Colom conté aquests versos:

«Figura l mapa, en l India llunyadana,
 una ciutat del Cel anomenada;
 d un riu es en las islas asseguda
 y s comunica per mil ponts de pedra,
 sota dels quals passen grossissims barcos.
 De l Asia allunyada, mar endintre,
 s esten l illa famosa de Cipango...» (p. 261)

La carta de Toscanelli, segons transcripció del fill de l'almirall, es referia a la ciutat de «Quisay (...) vecina de la ciudad del Catayo (...), en la cual [Quisay] son diez puentes de piedra mármol», i afegia: «El nombre de la ciudad, en nuestro romance, quiere decir Ciudad del cielo; de la cual se cuentan cosas maravillosas de la grandeza de los artificios y de las rentas». I encara: «é de la isla de Antilla, que vosotros llamais de siete Ciudades, de la cual tenemos noticia, fasta la nobilissima isla de Cipango, hay diez espacios, que son dos mill y quinientas millas (...)».²⁹

Segons el pare las Casas, poques hores després d'haver mantingut la conversa Pinzón i Colom, el primer va creure, equivocadament, veure terra. Verdaguer recull també aquest fet, només que situant-lo a mitja conversa, de manera que s'estronca la intervenció de l'almirall en el darrer vers transcrit.

c) *Descontentament dels mariners*. A Colom, hi ha diversos moments en què el poeta remarca el descontentament dels mariners i fins i tot l'angoixa que senten per la durada del viatge i la por de no poder tornar a Espanya; és una situació viscuda des del primer moment, com es veu en els primers versos del poema, i culmina en intents de revolta instigats pel Mal Geni o el seu transmissor, el mariner Rascón. Tot i que Verdaguer potencia aquesta situació al llarg del poema molt més que no es desprèn del Diari del pare las Casas, convé assenyalar alguns passatges del text històric que justifiquen el tractament que Verdaguer fa d'aquesta situació. Per exemple, el 22 de setembre l'almirall s'alegra que torni a bufar el vent perquè «*mi gente andaban muy estimulados que pensaban que no ventaban estos mares vientos para volver a España*», i el pare las Casas afegeix, en nota: «Aquí comienza á murmurar la gente del largo viaje» (D, 164). El 10 d'octubre «la gente ya no lo podia sufrir: quejábase del largo viaje», i Colom, d'una banda, els anima, però, de l'altra, es manté ferm en el seu objectiu: «Y añadía que por demas era quejarse, pues que él habia venido á las Indias, y que así lo habia de proseguir hasta hallarlas con la ayuda de nuestro Señor» (D, 171). Textos com aquest, a més d'informar-nos de l'habilitat dialèctica de Colom, com trobarem en el poema (per exemple, a les p. 258-259), transmeten el to de decisió i fermesa que Verdaguer atribueix a l'almirall en l'últim parlament d'aquesta mena que li assigna:

«—Que preteneu —los diu—, homes rebeldes? A qui pensau torce ab vostre orgull y grosseria? Los reys de qui sou subdits m enviaren a cercar terra pardalla del Atlantich, y nostras velas no s plegaran fins a arribar

a port, y l que s hi oposara perdrà la vida. Apres, de que ja es tart pera tornàrvosen. Lo viatge a orient sera de doble durada del que ferem pera venirme, y no sab la distancia y la derrota sino jo, que no us hi vull tornar, ni poria ferho sens veure terra, pus los queviures s acaban y l aygua, y sols los trovarem en eixa que no podem trigar a veure; de trovar-la triau, doncs, o pereixe. Davant hi ha la vida de vosaltres, de vostras donas y familia, la gloria;

darrera hi ha la mort, l etern oprobi
y dels mes grans dels reys las iras justas.
Ara, triau— (...)» (p. 262-263).

Si, en el text del pare las Casas, l'actitud de por i de revolta dels mariners de l'expedició no hi sobresurt especialment, d'altres historiadors, com Hernando Colón, Juan Bta. Muñoz o Fernández de Oviedo,³⁰ la remarquen prou; també l'aprofita Washington Irving. No hi ha dubte que Verdaguer observà aquest fet. Irving explica l'origen del descontentament dels marins pel caràcter forçat del seu alistament, condemnats que havien estat «en consecuencia de alguna falta de conducta, á servir á la corona por un año con dos carabelas armadas».³¹

d) *Intent d'assassinat contra Colom*. La culminació d'aquest estat d'ànim dels mariners es produeix, a *Colom*, amb l'intent d'assassinat de què és víctima l'almirall cap al final del text conservat del poema. Allí es narra la maquinació de la màgica tia de Faina que convenç uns mariners perquè matin Colom mentre ella fa el mateix amb Ruiz; cap dels dos assassinats, però, no reïx (p. 266-272). Ni la *Historia* d'Hernando Colón ni el minuciós Diari del pare las Casas no donen cap indici sobre la veritat històrica d'aquest fet; això no obstant, altres textos historiogràfics i biogràfics s'hi refereixen obertament; per exemple, el de Juan Bta. Muñoz i les referències d'Irving i Lamartine a alguns rumors entre els mariners per tirar Colom a l'aigua;³² la *Historia General de España* de Modesto Lafuente recull també aquest fet i esmenta «los rumores desfavorables de los marineros», que «se convertian en amenazas (...) de arrojar al agua al estrangero que asi los habia comprometido».³³

5. «Terra!»

La historiografia més popularitzada ha divulgat que fou el mariner Rodrigo de Triana qui donà el crit de «Terra!» la matinada del 12 d'octubre; en canvi, Verdaguer atribueix aquest crit al mateix Colom. Divergència? Sí, però no tanta. En el relat del viatge de l'almirall, hi llegim que, per allà a les dues de la matinada,

«Y porque la carabela Pinta era mas velera é iba delante del Almirante, halló tierra y hizo las señas quel Almirante habia mandado. Esta tierra

vido primero un marinero que se decia Rodrigo de Triana; puesto que el Almirante á las diez de la noche, estando en el castillo de popa vido lumbre, aunque fue cosa tan cerrada que no quiso afirmar que fuese tierra; pero llamó á Pero Gutierrez, respostero destrados del Rey, é díjole, que parecia lumbre, que mirase él, y así lo hizo y vídola: díjolo tambien á Rodrigo Sanchez de Segovia quel Rey y la Reina enviaban en el armada por veedor, el cual no vido nada porque no estaba en lugar dó pudiese ver. Despues quel Almirante lo dijo se vido una vez ó dos, y era como una candelilla de cera que se alzaba y levantaba, lo cual á pocos pareciera ser indicio de tierra. Pero el Almirante tuvo por cierto estar junto á la tierra. (...) A las dos horas despues de media noche pareció la tierra, de la cual estarian 2 leguas» (D, 171-172).

En el *Colom* verdaguerià, l'anècdota és explicada així: just al moment que, a la nit, s'acosten a l'almirall els dos mariners que pretenen assassinar-lo, el troben a coberta, «arrobat per una visio dolça (...), ab los ulls fixos al ponent, [on] veyia allavors bellugarshi una llumeneta clara, alsantse y abaixantse ab l'ayre de las sumadas com teya de pescador»; Colom coneix que és senyal de terra i manifesta: «la meva missio esta cumplerta» (p. 268). La història de la «llumeneta» té, doncs, la seva font; i, si bé qui donà el definitiu crit de «Terra!» fou Rodrigo de Triana, el mateix de las Casas, fidel al relat d'Hernando Colón,³⁴ deixa clar que el mèrit inicial fou de l'almirall. Verdaguer no fa altra cosa que recollir aquesta tradició. Seguint el relat del poeta, un cop frustrat l'intent d'assassinat, és quan Colom dóna el crit, i aquí sí que Verdaguer es desvia de les seves fonts:

«Y al anarsen y arribar a llurs jassos, aixeca un crit de "terra!" que fa sortir de la feixuga son de la tristo y desespero a las tres naus» (p. 272).

6. Els personatges

Si ens centrem en els personatges del text verdaguerià relacionats directament amb la gesta de Colom —els que l'acompanyen a l'expedició— observem que són ben pocs els que no són extrets de les fonts historiogràfiques. A més dels que esmenta Torrent i Fàbregas a la introducció de la seva edició —el mateix Colom, els Reis Catòlics, Alonso Pinzón, Beatriz Enríquez, fra Marchena, Diego de Arana i Rodrigo de Escobedo, els tres darrers, amb un paper de segon ordre, com el de Rodrigo de Triana—, n'hi ha tres més documentats per les cròniques, que tenen un paper important en el relat: Rascón, Quintero i Sánchez.

a) *Rascón i Quintero*. Són dos personatges caracteritzats —sobretot el primer— com a negatius: no es fien de Colom i encomanen la seva malifiança a la resta de mariners (fins al punt, en el cas de Rascón, de servir d'acòlit per a les

intencions del Mal Geni). Els trobem junts –en l'únic moment en què és citat Quintero– al cant cinquè de *Colom* (p. 189), després que un parlament de l'almirall ha animat els mariners a seguir endavant:

«Derrera de tots va Rascon, cab baix y passa a passa, mostrant ab asso
ab quanta temensa s hi fica. Assolint a Quintero, que també hi anava de
mal ayre, diuli (...)».

Rascón, citat en altres llocs, és descrit com a «l del cor poruch» (p. 257), «mariner que en Palos / anomenada te d endevinayre» (p. 95), i és relacionat sempre amb els mals auguris. Doncs hé, ambdós personatges els trobem esmentats un cop en el text de Bartolomé de las Casas i també amb una funció negativa de cara al viatge de Colom: en ells –«un Gomes Rascon y Cristóbal Quintero, cuya era la carabela»– recauen les sospites de culpabilitat quan es trenca el timó de la «Pinta», el 6 d'agost (D, 156).³⁵ Verdaguer, en aquest cas, reconverteix el personatge –Rascón sobretot– i li dona un altre paper, però tant l'existència del personatge com el sentit negatiu que té concorden perfectament amb el patró original.

Una curiositat acaba de confirmar la procedència dels dos personatges, i és que en els denominats per Torrent «primers esborranys» del poema –les provatures prèvies als textos més definitius conservats– Quintero protagonitza fets que, en la versió posterior, protagonitza Rascón; per a Verdaguer foren, doncs, personatges intercanviables.³⁶

b) *Sánchez*. En un sentit oposat, hi ha el personatge de Sánchez, «lo de Segovia» (p. 91), que, en el text verdaguerià, és home de confiança de Colom i apareix sobretot com a prudent, assenyat i conciliador. En el Diari de Bartolomé de las Casas, hi és esmentat «Rodrigo Sanchez de Segovia, quel Rey y la Reina enviaban en el armada por veedor» (D, 172) i, en tant que personatge de rang, és un dels testimonis jurídics de la presa de possessió de Colom sobre les terres descobertes (D, 173). També en aquest cas, el sentit del personatge, en *Colom*, s'adequa al que tenia en el relat històric.

c) *Pinzón i la confusió de naus*. En el text verdaguerià, Martín Alonso Pinzón capitaneja la «Niña» –la caravel·la que s'esgarria a causa de la tempesta de la cinquena nit del viatge i és retrobada pels seus companys a la Gomera– i, en absència de Colom, es posa al front de l'expedició en reprendre el viatge les naus des d'aquell port canari fins que es retroben amb l'almirall. Aquest personatge, que el text precisa com a mariner de Palos (p. 184), és descrit com a orgullós i envejós del mèrit que s'endurà Colom si el viatge té èxit; es considera superior a la resta de mariners i s'enfronta amb Fernández, el qual posa de manifest l'enveja i l'odi de Pinzón respecte de Colom (p. 186). El clímax d'aquests sentiments vers Colom es produirà en el que Torrent considera «Novè Cant», en què Verdaguer el converteix en còmplice de la màgica disfressada de Faina i, doncs, en traïdor. Pinzón finalment mor, el mateix dia de

l'arribada a Palos, a mans de la màgica, la qual, al seu torn, se suïcida amb el mateix punyal (p. 290-295). Cal fer algunes observacions a aquesta peripècia.

En primer lloc, cal advertir de l'error verdaguerià respecte a la nau capitanejada per Pinzón: en realitat fou la «Pinta» i no la «Niña», error que no es dona en l'«Argument», o índex, del mateix Verdaguer, on clarament parla de «la Pinta, que governa Pinson» (p. 48). Torrent i Fàbregas ja adverteix la divergència i la fa constar en nota.³⁷ Ben mirat, el que ha passat és que Verdaguer, cal suposar que per error (tot i que fa estrany que hi persisteixi al llarg del poema), en la versió que desenvolupava la síntesi argumental va invertir el paper de les dues naus.

Que l'intercanvi de les dues naus, en el poema de Verdaguer, es produeix en el pas dels primers papers de treball del poeta –l'índex que s'havia fet (ms. BC1, folis 17-18)– al text, encara incomplet, que té totes les traces de definitiu (o gairebé definitiu: ms. AH), ja en els seus primers esborranys (ms. BC1, folis 2-8), ho corrobora el fet que els fragments aïllats que Torrent publica com a pertanyents als que ell suposa darrers cants del poema, provinents de manuscrits breus i fragmentaris (ms. BC1, folis 9-16, BC2, BC3 i S), clarament en estat d'esbós i de treball, mantenen, com aquell índex, que és Pinzón qui governa la «Pinta».³⁸

En segon lloc, cal demostrar la justesa històrica de les desavinences entre Pinzón i Colom reflectides en el text de Verdaguer. En aquest sentit, els textos del Diari del pare las Casas corresponents als dies 21 de novembre i 6 i 9 de gener, entre d'altres, és a dir, arribats ja els descobridors al Nou Món i en plena pressa de possessió de les illes (D, 213, 274, 278), parlen d'un Pinzón desobedient a Colom, amb voluntat d'independitzar-se'n, i cobdiciós, que només pensa en l'or que podrà prendre als indígenes.³⁹ No és estrany, doncs, que Verdaguer carregués les tintes de la maldat de Pinzón i ja la fes actuar des de bon començament.

Pel que fa al retorn a Palos i a la mort de Pinzón, diuen alguns textos sobre el Descobriment que la «Pinta», que s'havia desviat de la «Niña», on viatjava Colom, el 14 de febrer de 1493, arribà a Palos la tarda del 15 de març, el mateix dia que, al migdia, hi havia arribat Colom. W. Irving explica que Pinzón, en veure que l'almirall li havia guanyat la partida, «murió en algunos dias, víctima de la envidia y de los remordimientos.» També Lamartine cita les desavinences entre Colom i Pinzón i narra la mort del segon, que –diu– entrà a Palos l'endemà d'haver-ho fet Colom: «murió de dolor y de envidia al tocar la costa y al ver el buque de Colon anclado en el puerto».⁴⁰

L'arribada de Pinzón a Palos no és narrada en el Diari del pare Bartolomé de las Casas; Verdaguer havia de recórrer a d'altres textos, com els d'Irving o Lamartine, els relats dels quals poden ser perfectament fonts del fragment a què ens referim (p. 290-295). Verdaguer coincideix amb Lamartine pel que fa a la data de la mort de Pinzón.

d) *El pare Marchena*. Quan, a Colom, l'esperit de Beatriz baixa a la balma on és tancat Colom, li explica que, en ser ennovada de la falsa mort de l'almi-

rall, «lo pare Marxena» la preparà per a la mort, que li sobrevingué a causa de la nova (p. 200). D'altra banda, quan Astarté narra al Mal Geni l'entrevista de Colom amb els Reis Catòlics, diu que, en sortir l'almirall de la sala d'audiències, «ab los brassos oberts l esperavan una andalusa minyona y gentil y un frare de venerable aspecte» (p. 218), és a dir, Beatriz i el pare Marchena.

Obviant la discussió sobre la personalitat de fray Juan (o Antonio) Pérez de Marchena, el cert és que un pare Marchena, fos o no el guardià del convent de la Ràbida quan hi arribà Colom el 1485, fou un dels pocs que cregué des del començament en el projecte de Colom, l'animà i li facilità les diverses entrevistes amb els Reis Catòlics, fins i tot la darrera, quan el mateix Colom, ja decebut, estava a punt de marxar cap a França per plantejar el seu projecte al rei francès.⁴¹ En no formar part de l'expedició colombina, no és esmentat en el Diari del viatge; això no obstant, el seu paper ha estat recollit per la historiografia i Verdaguer el pogué conèixer perfectament. És absolutament versemblant, doncs, que la seva imaginació el situés a la porta de la cambra reial esperant el resultat de l'entrevista decisiva, al costat de Beatriz, i que la coneixença entre aquests dos personatges faciliti l'actuació del frare en la mort de la dona.

e) *Beatriz*. Respecte a aquest personatge femení, l'esperit del qual salva Colom de l'empresonament dins la balma, la primera referència que en tenim en el text verdaguerià és al cant cinquè, quan Colom invoca el seu «fill caríssim, y a sa mare Beatris aymada» (p. 193), i a l'índex que es féu el poeta és apostrofada com «la que tal vegada lligà a Colon en nostre reyalme». En efecte, la historiografia recull l'existència de Beatriz Enríquez de Arana (s'hi refereix una nota de Torrent i Fàbregas a la pàgina 193 de la seva edició). Nascuda a l'entorn de 1467 en una família de Santa Maria de Trasierra, en quedar òrfena el 1471, visqué a Còrdova sota la tutela del seu oncle Rodrigo Enríquez de Arana. El 1487 conegué Colom i, de la seva relació, en nasqué, el 15 d'agost de 1488, un fill, Hernando, temps a venir col·laborador del seu pare, biògraf i historiador de les seves gestes. Per la segona de les referències esmentades del poema, sembla evident que Verdaguer havia de tenir alguna informació sobre ella a l'estil de la que podem llegir en Irving; diu, referint-se a Colom:

«Le ligaban á España lazos difíciles de cortar. En su primera visita á Córdoba se había apasionado de una dama de aquella ciudad, llamada Beatriz Enriquez. Esta inclinacion dicen haber sido una de las causas que le detuvieron tanto tiempo en España, y le hicieron llevar las continuas dilaciones que experimentaba».⁴²

El text verdaguerià parteix de la mort de Beatriz que s'hauria escaigut en tornar Fernández a Palos i assabentar-se, per boca del mariner, de la falsa mort de Colom (p. 200). I és el seu esperit el que allibera Colom de la balma i el que, en el passatge esmentat de l'«Argument», intervé davant Déu. La realitat històrica, en canvi, fixa la data de la mort de Beatriz Enríquez entre 1521 i

1523,⁴³ una pila d'anys més tard. Verdaguer no deuria conèixer aquesta dada i sens dubte el confongué la referència a la prematura mort de la noia que dona Fco. J. Orellana,⁴⁴ idea que podia creure corroborada per una frase del Diari de las Casas, del 14 de febrer, posada en boca de Colom, que reflecteix la seva preocupació davant la possibilitat de naufragar a causa d'una fortíssima tempesta: «Dice mas: que tambien le daba gran pena dos hijos que tenia en Córdoba al estudio, que los dejaba huérfanos de padre y madre en tierra extranya» (D, 299). Es refereix, és clar, a Diego i a Hernando, fill, el primer, de la dona «legítima» de Colom, Felipa Moñis de Palestrello, portuguesa, la qual morí abans que Colom anés a Espanya, el 1484.⁴⁵ El cert és que les cròniques deixen de parlar de Beatriz Enríquez des que Colom s'embarca.⁴⁶

f) *Altres personatges històrics.* Alguns dels personatges esmentats només de passada per Verdaguer poden haver estat extrets del Diari del pare las Casas. A més del Rodrigo de Triana ja esmentat, que donà el crit de «Terra!» el dia 11 d'octubre (D, 171) i és present en el poema (p. 152), cal assenyalar els següents: Diego de Aranda i Rodrigo de Escobedo, «de Colon estimadíssims» (p. 160), que ploren la presumpta mort de l'almirall, són esmentats al *Diario*, amb Pedro Gutiérrez (D, 269), acomplint una missió de confiança de Colom. Poc abans (D, 261), una altra missió ha estat encomanada a Aranda i Gutiérrez. I «Rodrigo Descovedo, Escribano de toda el armada», haurà estat, juntament amb Sánchez de Segovia, testimoni jurídic de la presa de possessió de les terres descobertes (D, 173).

En un dels fragments finals conservats del poema Verdaguer dona el nom de Jacome a un dels frustrats assassins de Colom (p. 266). El seu model històric podia ser un personatge del mateix nom que restà a la fortalesa Nativitat, a l'Espanyola, al primer viatge, i que, segons el pare las Casas i Hernando Colón, seria un dels responsables dels aldarulls que s'hi produïren, origen de la destrucció de la fortalesa, i hauria estat mort per Pedro Gutiérrez i Escobedo.⁴⁷

g) *Personatges no documentats històricament.* Arribats aquí, veiem que només resten dos personatges del relat verdaguerià, d'entre els de l'entorn de Colom, dels quals no tenim notícia històrica: Ruiz i el seu pare Fernández,⁴⁸ ambdós amb un pes específic molt important en el poema, però justament dins el conjunt argumental fruit de la ficció del poeta que gira al voltant de Ruiz i la seva relació amb Faina, reina de Tenerife, personatge, com veurem, també fictici.

7. Colom

L'heroi del poema verdaguerià interessa al poeta tant per la seva gesta com per la seva persona. Verdaguer no s'entreté, però, en cap descripció física de l'almirall; en remarca només el posat de «magestuosa figura» (p.

234), la veu («farrenya y agradosa ensems»; p. 88) i la mirada («serena», que diu més que les paraules, «en que una anima d'angel amorosa s'trasparenta»; p. 138 i 142). La descripció més completa que dóna és molt breu i és posada en boca d'Astarté, en relatar l'entrada de Colom a la sala d'audiències dels Reis:

«apareixia un home alt y espigat
com un plansó que mulia sas arrels
vora de l'aygua; sos ulls bellugosos y vius deyan quina era la seva ànima, y la flama del geni guspirejava en son front ample. Magestuos y a passa llarga s'acosta ja al trono (...)» (p. 214).

Aquests trets, al llarg del poema, són posats al servei d'una actitud valenta i convençuda, profundament religiosa, paternal i convincent per als seus homes, però ferm quant a l'objectiu a aconseguir (s'enfronta als mariners, quan intenten revoltar-se, «amenassador y terrible, pero ab los brassos plegats com qui no tem ni pert la calma»; p. 262). En conjunt, un seguit de trets que Verdager pogué fonamentar en les descripcions de què degué disposar: la d'H. Colón⁴⁹ i, més versemblantment, la de Lamartine, que el descriu així:

«(...) alto, robusto, magestuoso, de frente noble, fisonomía franca, mirada profunda, labios graciosos y dulces. Sus cabellos, de un rubio ligeramente oscuro en su juventud, se teñían prematuramente con esas mechas blancas que revelan la desgracia y el trabajo del espíritu. Su frente era elevada; su color, primitivamente encarnado, había palidecido con el estudio, y se había tostado con el sol y el aire del mar. El metal de su voz era varonil, sonoro y penetrante como el acento de un hombre habituado á manifestar pensamientos profundos. En sus gestos no se revelaba ni ligereza ni irreflexion: todo era grave y simétrico en sus menores movimientos; parecía que se respetaba modestamente á sí mismo, ó que obraba solo con la reserva de un hombre piadoso en un templo, como si hubiese estado en presencia de Dios». ⁵⁰

Verdager no utilitza tots els detalls descriptius d'aquest text, però els que destaca concorden amb la descripció de Lamartine, més literària que les dels cronistes. Cal recuperar encara una altra semblança, quant al personatge de Colom, entre la visió que en tenen Lamartine i Verdager. Ja hem indicat més amunt, en apuntar el paper de guia de l'almirall i l'anècdota de la represa sobtada de vent que facilita el viatge, que ambdós autors el comparen amb Moisès. De fet, la literatura sobre l'almirall descobridor, en general, sotmet Colom a un procés de mitificació que culmina en atribuir-li una actitud gairebé sobrehumana i messiànica. Verdager segueix aquesta via; dels diversos exemples del seu poema que poden reportar-se, limitem-nos ara al següent: en acostar-s'hi els assassins per matar-lo, Colom s'hi gira, i «amoros encara y ab

dolsura, diulos: «Veusaquí la terra que cercavam, la meva missio esta cumplerta; ja puch clourer los ulls al darrer son; feriu—. Y acostanshi magnanim, dona son pit a las armas homicidas». Davant d'aquestes paraules, «los assassins cauhen a sos peus de genolls» i li demanen perdó perquè, diuen, «no sabiam lo que ns feyam». Colom els respon: «Deu vos perdoni, amichs meus, com jo us perdono» i els recomana: «recordauvos d això y altre vegada no vos tentara l dimoni de trahirme.» (p. 268-269).

Les actituds i expressions de l'almirall són genuïnament pròpies del Jesús dels Evangelis. Comparcu, ara, el fragment amb el següent de Lamartine, protagonitzat pels mariners de l'expedició en trepitjar terra americana:

«ébríos de alegría y penetrados de un respeto sobrehumano hacía el que habia visto por ellos mas allá del horizonte visible (...), cayeron á los pies del almirante, besaron sus manos y sus vestidos, y reconocieron un momento la soberanía y la casi divinidad del genio».⁵¹

Baixant a aspectes més humans i tornant a les fonts més objectives, cal fonamentar els antecedents de Colom, l'interès que mostra per l'expedició i la tasca de preparació que ha fet. En el text de Verdaguer, és el mateix Colom qui resumeix tota aquesta etapa en el parlament davant dels Reis Catòlics (p. 215): de jove havia navegat per l'Atlàntic, on un dia veié surar «un arbre d estranya cabellera» que li féu pensar que «hi hagues una terra perduda» entre les ones, i

«Enlluminat a llavors per tan falaguera ideya, obri polsosos mapas, escartegi antichs llibres geografichs, y entre'ls recorts d una gran illa que s enfonsà al ponent d Espanya, vegi'l d altra de major, part d'alla d hont fora aquella. Cerquí ab dale las tradicions que com estojudas joyas guardan los pobles del Occident, y al traves de la calitja de tenebras ab que l encortinan, vegi parpallejarme ruhenta, com un altre sol naixent, la mateixa illa. Demani'n a entesos mariners y practichs de Portugal y Espanya que s envelliren en llurs viatges, y á sabis homes d Italia; y aqueixos ab sos ben encertats calculs y aquells contantme sas trovas d estranyas fustas, de canyas y afins d homes d altra nissaga, m aportaren per diferentes vias a l ideya a la flor de mos hermosos dias concebuda.»

Les fonts de tot aquest passat colombí són molt clares i es troben en la majoria de textos historiogràfics, tant en els més generals, com la *Historia* de Modesto Lafuente, com en els més especialitzats; Washington Irving, per exemple, partint de la informació que li subministraven els textos històrics, estableix els que ell considera tres eixos bàsics d'aquest procés de preparació: a) els coneixements científics i bàsicament geogràfics; b) l'autoritat dels «doctos escritores» (coneixement dels textos d'Aristòtil, Sèneca, Plini, Estrabó, Marco Polo, Mandeville, Toscanelli...); i c) els relats dels navegants (tro-

balles de pals i restes diverses a la mar, etc.).⁵² És a dir, i esquemàticament, les bases de què Verdaguer dotà el seu heroi.⁵³

8. Finalitat del viatge. El nom de l'almirall. Els genis

Colom, segons les cròniques, hagué d'afrontar problemes greus al llarg del viatge abans no aconseguí el seu objectiu, fins i tot en el camí de retorn cap a la península: les tempestes a alta mar, la inquietud dels marins i l'hostilitat dels portuguesos a l'illa de Santa Maria, a les Açores (D, 301-305), foren alguns dels episodis més destacats d'aquests entrebancs. Algun d'ells fins provocà seriosos dubtes al mateix Colom sobre les possibilitats de retorn a port (l'abandonament de la caravel·la Santa Maria, per exemple, prop de l'illa Espanyola [D, 260-261]). Davant d'aquests incidents, l'actitud de Colom que reflecteixen les cròniques és la d'una absoluta confiança en Déu, que el porta fins i tot a fer prometes de misses i romiatges. Verdaguer havia de connectar amb aquesta actitud de Colom, i ja només li calgué veure com el Diari del pare las Casas explica perquè l'almirall, en retrobar Pinzón el 6 de gener, després de la seva deserció, dissimulà l'enuig que li causà l'excusa amb què el mariner volgué justificar-se («por no dar lugar á las malas obras de Satanás que deseaba impedir aquel viage como hasta entonces habia hecho»; D, 274) per corroborar un element ideològic clau del seu poema: són les forces del Mal, personificades en el diable, les que volen impedir l'èxit de la missió evangelitzadora de l'expedició. Perquè, si és prou sabut que el motiu principal de l'empresa espanyola tenia una finalitat bàsicament expansionista i econòmica, també és cert que tots els textos referits al Descobriment, tant els historiogràfics com els literaris, n'hi afegien una altra d'important: la d'expansió del cristianisme.

Hernando Colón, a les primeres pàgines de la *Historia del Almirante*, fa una presentació del seu pare digna de ser reportada en aquest punt: argumenta que el mot «Colón» procedeix del grec i vol dir «membre», i que Cristòfor és un derivat del mot «Crist»; ambdós mots, segons ell, defineixen l'almirall com a «membre de Crist», «enviat de Crist». Però encara més, Colom, com el seu sant patró, també traspassà unes aigües i hi conduí uns homes que havien d'implantar la fe cristiana en una terra on era desconeguda; i en aquest context es refereix al fet que Colom frustrà els plans del diable –Satanàs, diu– de mantenir les terres americanes en el paganisme.⁵⁴ En el poema verdaguerià, la lluita de l'almirall contra els plans del diable és un dels eixos centrals; Llucifer decideix impedir el viatge de Colom

«lo dia que, no se per quinas vias,
tingue novas de que llegeras fustas
talladas en los boscos de la Betica,
mars a traves n irian a plantarhi
un brot de l arbre de la creu santissim

damunt la runa y enderrochs del temple
del sol, en que respira ell a tota hora
ensens y reb molt ricas presentallas
de tot un mon que als peus se li agenolla» (p. 57).

D'altra banda, Lamartine es refereix també a les personificacions de les forces sobrenaturals (positives i negatives) que actuen sobre els expedicionaris en el mateix sentit que Hernando Colón i amb el terme «geni»,⁵⁵ el mateix mot que, en sentit malèfic o benèfic, relacionat amb àngels, dimonis, divinitats, màgics, etc., és constantment present en *Colom*, especialment per designar el diable, el «Geni de l'Atlàntic». Es tracta, però, d'un terme de llarga tradició en la literatura èpica cristiana.

9. Números i mapa; darrera demostració

Resten ja només per aportar dues proves que reblen el caràcter de font del *Diario de a bordo* del pare las Casas, en l'edició de Fernández de Navarrete, respecte a *Colom*: el desxiframent del sentit d'uns números, de la mà de Verdaguer, enmig del text en alguns folis del manuscrit BC1, bona part del qual és format per esborranys del que serà la versió posterior (ms. AH) del poema, i l'existència d'un mapa copiat pel poeta amb el recorregut de Colom el 1492.

Els números del manuscrit BC1

Al manuscrit BC1, hom hi observa l'existència d'unes xifres als folis 14r (hi ha els números 26, 6, 7 –dos cops–, 8 i 9), 14v (números 10 i 11), 16r (número 2) i 23r (números 20, 21, 22 i 23). Si a primer cop d'ull aquestes xifres poden semblar enigmàtiques, la seva presència s'aclareix a la llum de les fonts que anem comprovant: aquests números no són més que punts de referència que Verdaguer anava anotant en el seu esborrany i es corresponen amb les dates del *Diario* del pare las Casas en què es narra el mateix –o almenys alguns detalls significatius– que conta Verdaguer en el context on apareix cada xifra. Els números 20, 21, 22, 23 i 26 s'han d'entendre com a aquests dies del mes de setembre de 1492; la resta correspon a dates del mes d'octubre, amb l'advertiment que el número 2 hauria de ser el 12.⁵⁶ En citaré un sol exemple per no allargar-nos; el número 20 apareix precedint aquest fragment:⁵⁷

«l endema ls vent se mudan ab la calma
dos aucellets de riu venen a veure ls
y d ells lo mes bonich pendrer se deixa
per la ma d en R. q. a sa
lo regala en present q. poch li estima
es aucellet de riu te coll de garsa
y la cua y las potas de gabina

y un alcatras aucell q. dorm abredas en terra
y a penas may vint lleugas s en allunya
quant va a cercar a l aygua sos queviures
y altres de terra missatgers alegres
ab cants y refilades los saludan
y avans d eixir lo sol desapareixen.»

Al *Diario de a bordo* del pare las Casas, amb data del 20 de setembre, llegim:

«Navegó este dia al Oeste quarta del Norueste, y á la media partida, porque se mudaron muchos vientos con la calma que había (...) Vinieron á la nao dos alcatrazes, y despues otro (...) Tomaron un pájaro con la mano que era como un garjao; era pájaro de rio y no de mar; los pies tenia como gaviota; vinieron al navío en amaneciendo dos ó tres pajaritos de tierra cantando, y despues, antes del sol salido, desaparecieron; despues vino un alcatraz (...) porque estas aves duermen en tierra y por la mañana van á la mar á buscar su vida, y no se alejan 20 leguas» (D, 163-164).

La confrontació dels dos textos permet veure com algunes expressions de Verdaguer, com «ls vents se mudan ab la calma» i «es aucellet de riu», són translacions gairebé literals del text del pare las Casas. És evident que Verdaguer, mentre traslladava a l'esborrany primitiu la informació que li donava el *Diario* del pare las Casas, hi deixava constància del dia perquè li fos fàcil de retornar a la font a l'hora de la reelaboració del text.

El manuscrit del mapa del primer viatge de Colom

Entre els papers de Verdaguer conservats en el llegat Casacuberta, avui en possessió de Joan Torrent i Fàbregas, s'hi conserva un mapa, inèdit, sortit de la mà de Verdaguer, que reflecteix el trajecte del primer viatge de Colom a Amèrica, mapa que sens dubte es féu el poeta per orientar-se millor en el relat del viatge de l'almirall. Aquest mapa és l'únic contingut d'un manuscrit de mida doble foli (298 x 420 mm.) i assenyala el viatge de Colom mitjançant una línia, sobre la qual hi consten les dates del viatge; aquesta línia parteix de l'extrem superior dret del full, on pot veure's la part sud-occidental de la península ibèrica, amb les indicacions de «Lisboa», «C S Vicent.», «C^o Sta Maria», «Huelva», «S Lucar» i «Cádiz». La línia del viatge parteix de Huelva, baixa fins a les Canàries —hi ha les indicacions precises a «Lan» (per Lanzarote), «Can» (per Gran Canària), «Ten.» (per Tenerife), «Go.» (per la Gomera) i «Fer.» (per Hierro)—, on toca l'illa de la Gomera, i segueix baixant en línia recta, però de biaix, cap a l'extrem inferior esquerre del full on es detura tocant unes rodonetes que volen indicar unes illes, les quals queden lleugerament al sud-est de dues d'altres, la més oriental de les quals porta una denomi-

nació que sembla dir «Vating» o «Vatling». Aquesta línia només sofreix dues modificacions d'orientació: una, entre les indicacions dels dies 21 i 30 de setembre, en què el descens de la línia es detura, s'adreça lleugerament cap al nord per tornar a baixar més en picat fins que, coincidint amb l'anotació del 30 de setembre, reprèn l'orientació de biaix inicial. Dessota d'aquesta ondulació pot llegir-s'hi «rompientes en 1802». L'altra variació de la línia es troba ja al final del seu recorregut, a partir de l'anotació del 7 d'octubre fins a tocar les illes abans esmentades, i es manifesta per l'accentuació del seu descens. Entre les anotacions dels dies 8 i 9 d'octubre, al costat de la línia, hom pot llegir el mot «vigia». Aquesta línia, doncs, divideix el full aproximadament en dues meitats i en diagonal, de l'extrem superior dret a l'inferior esquerre. A la meitat superior d'aquesta línia, Verdaguer hi dibuixà bona part de les Antilles i les Bahames (Puerto Rico, Sto. Domingo, la part oriental de Cuba, i un munt d'illes menors: S. Salvador, Eleuthera [«Ietera», segons Verdaguer], Concepción, etc.). Més o menys a la meitat de la part superior del full s'aprecia una línia que ve del nord, toca unes illes amb la indicació de «Turcas» i segueix un periple pels «Caicos del N.», etc., amb algunes indicacions de dates («D16»). Cal entendre que aquesta línia reprèn la ruta del viatge deixada a la part inferior esquerra del full, de manera que la denominació «Turcas» es correspondria amb aquelles «rodonetes» on va a parar la línia. De fet, aquestes illes, a la part superior del mapa, es troben en una situació de lleuger sud-est respecte a una altra —aquesta ben documentada— anomenada «Watlings», a l'est de l'illa anomenada «Salvador».

Aquest mapa no l'elaborà ni se l'inventà Verdaguer, sinó que l'extragué de la «Carta del Oceano Atlantico Setentrional, con las Derrotas que siguió Dn. Cristobal Colon hasta su Recalada á las primeras Islas», mapa que edità Fernández de Navarrete en el seu volum *Coleccion de los viajes y descubrimientos que hicieron por mar los españoles...*⁵⁸ L'edició de Fernández de Navarrete indica els trajectes dels quatre viatges de Colom; Verdaguer n'anotà tan sols el primer —el que li interessava per al seu poema— i hi és absolutament fidel. Cal dir, però, que les referències toponímiques de les illes són molt més completes en el manuscrit de Verdaguer que no pas en el mapa de Fernández de Navarrete, la qual cosa indica que el poeta completà força exhaustivament aquella topografia prenent la informació d'altres fonts (algun atlas, manuals de geografia, etc.), a part de les indicacions que el mateix Fernández de Navarrete dóna a la «Introducción» a la *Coleccion...*⁵⁹

D'altra banda, la desviació de la línia recta que s'aprecia entre els dies 21 i 30 de setembre és documentada per les notes de Fernández de Navarrete al text del *Diario* del pare las Casas, corresponents, però, a unes dates lleugerament anteriors: del 16 al 19 d'aquell mes. En efecte, les anotacions del *Diario* a aquelles dates fan referència als indicis de passar prop d'alguna illa, la qual cosa és aclarida per l'editor amb quatre notes⁶⁰ referides a la proximitat d'«unas rompientes que se señalan en nuestras cartas como vistas en el año 1802». D'aquí, la indicació del mapa de Verdaguer «rompientes en 1802». Les anotacions del *Diario* corresponents als dies 22 i 23 de setembre, per altra

banda, indiquen que aquells dies Colom varià el rumb en direcció al «Ouesno-
rueste» i al «Norueste»,⁶¹ reprenent-lo cap al «Oueste», com era normal, a
partir del 24.

L'existència d'aquest mapa manuscrit de Verdaguer confirma la hipòtesi
de quin fou el text historiogràfic bàsic utilitzat pel poeta, quant a les peripècies
del viatge pròpiament dit. A més a més, però, ens permet de fer almenys dues
observacions: en primer lloc, que Verdaguer tenia un element de pes més per
creure que Colom tocà la Gomera per a reparar la «Pinta» avariada i no Tene-
rife; de manera molt clara, tant al mapa editat per Fernández de Navarrete com
en el manuscrit de Verdaguer, pot veure's que la línia del viatge no toca Tene-
rife i sí la Gomera. Essent així, és obvi que si el poeta escollí, malgrat tot, Te-
nerife, fou estrictament en benefici de l'eficàcia que podia extreure'n des d'un
punt de vista literari. D'altra banda, i compensant aquesta desviació respecte
de la documentació historiogràfica, l'exhaustivitat amb què Verdaguer pretén
construir el seu mapa sembla indicar el ferm propòsit de l'autor d'adequar-se
el màxim a la «veritat històrica». En aquest cas, però, en quedar estroncats els
manuscrits conservats de *Colom* a l'arribada a Amèrica, no podem comprovar
el grau de fidelitat que Verdaguer hauria mantingut si hagués completat el
poema.

COLOM A GRANADA. EL TRACTE AMB ELS REIS CATÒLICS

Al llarg de la narració bàsica de *Colom*, el relat és dut, més d'un cop, re-
trospectivament cap a episodis anteriors a l'inici del viatge, concretament a
l'estada de Colom a Granada per aconseguir el patrocini dels reis de Castella i
Aragó per a la seva empresa. La historiografia té ben estudiades –i ja les hi te-
nia al segle passat– les relacions que s'establiren entre el futur descobridor i la
cort reial, per la qual cosa Verdaguer no hagué de furgar massa per documen-
tar-se satisfactòriament en relació amb aquests episodis, alguns dels quals ja
deurien ser aleshores força coneguts d'un públic mitjanament format. Per a
majors precisions, i atès que el tema no era l'essencial del poema, Verdaguer
podia sentir-se satisfet amb el que podia extreure de les cròniques dels regnats
del segle XV –les d'Hernando del Pulgar i Andrés Bernáldez, com a més sig-
nificatives–, dels tractats d'història d'Espanya més fiables de la seva època
–com els ja citats d'Ortiz de la Vega i de M. Lafuente–, i de les biografies de
Colom. Molt possiblement conegué també alguns altres textos, més literaris,
sobre la conquesta de Granada que li pogueren suggerir algunes pinzellades
èpiques, i potser descriptives, del seu poema. Pensem que la temàtica relacio-
nada amb la conquesta de Granada pels Reis Catòlics generà una abundosa li-
teratura en vers –per exemple, romanços– i en prosa, literatura que, en algun
cas, combina elements històrics amb altres de llegendaris o de ficció.

Si a Verdaguer li interessà Washington Irving, cosa que sembla provada,
no deuria limitar el seu interès a la biografia de Colom del nord-americà; de-
gué conèixer la seva afecció per Granada, que es materialitzà en les proses de

The Alhambra –contes de ficció, sense massa base històrica i ambientats en l'època esplendorosa d'aquella ciutat sota la dominació musulmana– i sobre tot en textos històrics justament sobre la conquesta de Granada; així, el 1829 publicà *A Chronicle of the Conquest of Granada* i posteriorment prologà dos altres llibres sobre aquest tema, *Conquête de Grenade* d'Adrien Lemerrier (editat el 1840) i *La conquista de Granada* d'H. L. Bulwer (traducció castellana de *Leila, or the siege of Granada* [París, 1838], publicada el 1860, un exemplar de la qual es troba a la biblioteca de Verdaguer). Aquest darrer és un exemple clar de tractament mixt històric-fantàstic d'un tema eminentment històric. De la mà d'Irving, doncs, pogué accedir a aquests textos més literaris, independentment que n'utilitzés algun tret o no.

Pel que fa a la correlació que pot establir-se entre els episodis granadins de Colom i els esdeveniments històrics en què es fonamenten, cal dir, d'entrada, que Verdaguer reflecteix bàsicament aquells fets, però els manipula interessadament. Malgrat això, la veritat històrica no queda excessivament afectada. Només en un cas es deixa endur per la llegenda: en l'anècdota de l'arrabassament del llorer de la plaça de Granada per part de Ruiz, episodi que procedeix de la novel·la *Cristóbal Colón. Historia popular* de Francisco J. Orellana.⁶²

1. Referències espacials i cronològiques

En síntesi, les fonts historiogràfiques de què disposava Verdaguer oferien la següent informació genèrica: Colom inicià els contactes amb la cort dels Reis Catòlics a començaments de 1486 i fins a finals de 1491 esperà una resposta afirmativa al projecte que els presentà de trobar un nou camí per anar a les Índies Orientals; la seva petició fou revisada més d'un cop per comissions d'experts designades pels reis, on predominaven els eclesiàstics i, entre ells, els qui, fonamentant-se en la doctrina tradicional de l'Església, qualificaven el projecte d'heterodox, aventurer i visionari. A més a més, la preocupació de la cort per aquells anys era el procés de la Reconquesta. Tot plegat féu que la primera comissió, reunida a Salamanca seguint l'encàrrec que els reis feren a fra Fernando de Talavera, un dels eclesiàstics més escèptics pel que fa al projecte, deixés passar molt de temps sense donar cap resposta i que, quan la donà –hivern de 1487–, fos negativa. Colom no desistí i remogué influències per fer-se favorable l'opinió dels reis; mentrestant acompanyava el seguici reial pels diversos assentaments que la cort establia a causa de la guerra. Cap a finals de 1491, fou comunicada a Colom la negativa que semblava definitiva als seus projectes i es decidí a marxar cap a França. En un darrer intent, però, el pare Marchena intercedí de nou davant la reina, la qual concedí una nova entrevista a Colom a la ciutat de Santa Fe; allí el futur descobridor presencià la rendició de Granada el 2 de gener de 1492. La proposta de Colom, amb noves exigències per part de l'almirall, passà de nou a una Junta, de la qual tornava a formar part fra Fernando de Talavera, ara arquebisbe de Granada, que denegà de

nou l'autorització. La reina rebé pressions per part de personalitats de la cort convençudes pel pla de Colom, però el rei dubtava al·legant la mala situació econòmica en què la guerra havia deixat les arques de la corona. Finalment fou la reina Isabel la que assumí les despeses de l'empresa colombina, les quals anirien a càrrec de la corona de Castella, amb la particularitat que, si els seus fons no hi arribaven, la reina estava disposada a vendre's les joies per fer-hi front. Finalment, el 17 d'abril de 1492 se signaven les «Capitulacions de Santa Fe», nom amb què és conegut el tractat entre Colom i els Reis Catòlics que estipulava els tractes sota els quals es duria a terme el pla projectat pel navegant i els beneficis i atributs que en trauria.

Tot aquest procés, Verdaguer decidí simplificar-lo a benefici de l'agilitat del seu poema: sense fer referències a contactes previs, el poeta redueix el tracte entre els Reis i Colom a una única entrevista que té lloc a la sala del tron de l'Alhambra (p. 211-218), quan Granada ja ha estat conquerida. Malgrat la manipulació que suposa la reducció del procés i el canvi de lloc de l'entrevista decisiva, tot un seguit de detalls es corresponen perfectament amb els històrics.

Comencem per la cronologia; per la data més reculada: Fernández recorda els set segles de domini islàmic a la península (p. 59), iniciats amb la derrota de Roderic («Don Rodrigo», p. 60) a la batalla de Guadalete davant dels moros. La referència és precisa: aquesta batalla tingué lloc el juliol del 711.

Una data més imprecisa és la que relaciona la conquesta de Granada amb l'episodi de l'encontre de Ruiz amb les naus de Colom prop de Tenerife. D'una banda, llegim que l'heroicitat de Ruiz a Granada –a causa de la qual és empresonat i perd el contacte amb els seus– es produí el mateix dia que es rendí la ciutat (p. 62) i, de l'altra, que l'encontre del naufrag amb Colom es produeix quan «un any ha, o de passa, que t perdé de veurer entre los caserius de Granada» (p. 84). La primera data correspon als primers dies de 1492 i la segona pels volts del 8 d'agost d'aquell any: no ha passat un any; la inexactitud, però, no deixa de ser una mera curiositat perquè en res no afecta el poema. Amb imprecisió també, però dins una concordança bàsica, hi ha una altra referència: quan el mal geni desencadena la tempesta sobre les naus al cinquè dia del viatge, «l'àngel d'Espanya» va a socórrer-les tot i que està enfeinat «lligant d'Espanya ab los antichs reyalmes / lo de Granada, conquistat de fresch» (p. 66-67).

D'altra banda, es dedueix del fet que Colom i Fernández veieren la gesta de Ruiz a la plaça de Granada, que el futur almirall fou present a la conquesta de la ciutat tal com afirmen els historiadors, ja que aquella gesta es produí, segons el text verdaguerià i com hem dit, el dia de la rendició de Granada. A més dels historiadors, Irving i Lamartine esmenten la presència de Colom.⁶³

Pel que fa a l'indret on tenen lloc els episodis relatius a la rendició de Granada i a l'entrevista de Colom amb els reis, cal dir que Verdaguer respecta el camp de Santa Fe, davant mateix de la ciutat, com a indret on té lloc la rendició dels moros i cita justament la creació de la ciutat de Santa Fe per part dels Reis Catòlics amb l'objectiu de consolidar el setge a la capital musulmana. A

més d'esmentar explícitament el «cam de Santa Fe», el poeta es refereix a la «ciutat rivala» que la Granada musulmana havia vist «naixer y ferse gran» davant seu (p. 62).

Segons els historiadors, els Reis no es traslladaren immediatament a la ciutat de Granada un cop conquerida, sinó que restaren un temps encara a Santa Fe i fou allí on la reina Isabel féu cridar Colom quan ja marxava cap a França. Com hem fet notar, aquesta diferència de lloc, purament circumstancial, suposa una de les poques inexactituds històriques en què caigué Verdguer; el poeta, però, la degué assumir perquè des d'un punt de vista literari era més rendible situar els fets a la ciutat de Granada, ja que, amb el palau de l'Alhambra com a centre, era presentada pels historiadors, i més específicament pels romàntics, com un paradís inimaginable i enlluernador, visió que Verdguer recull i elabora literàriament. És probable que quedés encisat per algunes descripcions d'aquells indrets; per exemple, per les de M. Lafuente i Ortiz de la Vega:

«(...) surtíanla el Darro y el Genil de aguas copiosas; protegíanla las escabrosas montañas de Sierra Nevada, y le enviaban su grata frescura; ceñíanla formidables muros y torres, y se podía llamar la ciudad fuerte».⁶⁴

«Sus murallas eran altas y fuertes, y las defendian mas de mil torres colocadas en ella á trechos (...). Poscia veinte plazas, numerosas fuentes, varios jardines públicos, muchos paseos, y unos soberbios palacios. Las Torres-bermejas, la puerta de Elvira, la Alcazaba y la Alhambra, ostentaban allí su magnificencia y sus primores á la luz de un sol que ya no volveria á lucir para Granada. No la habían tratado mal sus reyes. La habían embellecido y adornado con todos los adornos del arte. Las maderas mas preciosas, las piedras mas ricas, los mármoles y jaspes, los metales mas codiciados, todo lo habían prodigado allí los que vinieron de lejanas tierras para ser sus señores».⁶⁵

Algunes referències de Verdguer a Granada i a l'Alhambra es troben, tant en la narració de la gesta de Ruíz en boca del seu pare, com en la d'Astarté sobre els darrers dies de Granada. Per exemple, la vista de la ciutat des d'un turó és narrada així:

«A llavors una lleugera glassa de flayrosos vapors, teixida per mans de fadas vora las ayguas del Genil y del Dauro, l'encovertava deixant transparentar qualche tros de torratxa blanquinosa (...). Mes, a las primeras llambregadas del astre del dia, que entre ls marlets de Serra Nevada rioler tantost parpallejava, a petitas boyras esqueixantse, se enlayrava (de rossas y bonicoyas semblantas a papallonas d'alas d'or que a esbarts s'aixecassen d'aquella plana, que ls moros lo jardí d'Hiram anomenaren), y al bell mitj d'ella, falaguejada de dolsos murmu-

ris de rierons y d'arbres de agradosa musica y cantichs d'auells y de donzellas d'amorosos somnis deixondantse, aparegue la sultana gentil d'Andalusia [Granada] ab sa corona de jardins y de torres, nius d'enciseras huris en que, com si haguessen plogut tots los estels que no feya gayre aguaytaven en lo cel, ruhian de marbreas pilastras, de caramells y agullas d'argent y vori, d'encrostissats d'or y pedras finas» (p. 59-60).

En un altre indret del poema, Astarté, geni malèfic que ha viscut molt de temps a la Granada mora, parla, en abandonar-la, de «Granada gentil, la de mil torres», «sos boscos de llorer y salzers», els «tarongerars y pollancredas de la plana», «los verdosos monts del paradís», l'«Alhambra, niu de fadas y cel d'huris enciseras», l'«Alhambra encantada»... (p. 211, 218-219). És a dir, tot un paradís que Verdaguer accentua literàriament, però que, tot i això, té molts punts de contacte amb elements dels textos històrics apuntats i ben segur que amb d'altres que degué conèixer.

2. La cort dels Reis Catòlics i Colom

Una de les concordances més rellevants entre el text poètic i els historigràfics es dona en el paper contrari a l'empresa colombina que jugaren persones d'influència prop dels reis i concretament el consell reunit a Salamanca. Així, a *Colom*, quan l'almirall perd tota esperança de sortir de la balma on l'ha tancat el diable, li dol pensar que «ls envejosos palacians rebran ab aplaudiments (...) la nova de ma perdua» (p. 193) i recorda específicament que «los pares de Salamanca» consideraven pecat el projecte colombí perquè vulnerava el que Déu sempre havia mantingut amagat (p. 195).

En la simplificació de l'única entrevista amb els reis, Verdaguer hi fa aparèixer la figura del «senyor arquebisbe» Fernando de Talavera, «mon sabí conceller» per al rei. El prelat argumenta el rebuig al projecte colombí amb motius econòmics: la prioritat dels reis ha de ser subvenir les necessitats de Granada, molt malmesa pels efectes de la guerra, i el mateix rei reconeix que ajudaria Colom «si dintre nostras caixes hi hagues l'or y la plata d'alguna hora», que no hi és a causa de les despeses de la guerra (p. 216-217). Ara bé, l'argumentació de l'arquebisbe té en compte, a més, un tret molt subtil que recullen les biografies de l'almirall: Colom no és digne de l'ajut reial perquè és «un estranger rodayre». Tant W. Irving com Lamartine remarquen la mateixa característica dels raonaments dels prohoms de la cort. Irving afirma que la petició de Colom fou rebuda «bajo los peores auspicios delante de aquel cuerpo escolástico: el era un marino extranjero y desconocido, que no perteneció á ninguna corporacion literaria y que carecia de los medios necesarios para ostentar ese lujo y boato que dan á veces autoridad a la estupidez»; i en un altre fragment utilitza una expressió molt semblant a la de Verdaguer, posada també en boca de l'arquebisbe: «un extranjero sin nombre».⁶⁶

3. El paper de la reina Isabel

El text verdaguerià assenyala clarament que Isabel està predisposada a ajudar Colom basant-se en un somni que ha tingut (p. 213, 217-218). La realitat dels fets històrics no avala pas que aquesta predisposició existís de bon començament, sinó que fou fruit de les pressions que rebé, ja al final del procés, per part de nobles com Luis de Santángel o la marquesa de Moya i del pare Marchena,⁶⁷ el que recullen tots els historiadors i biògrafs és que, un cop convençuda la reina, assumí fer-se càrrec de les despeses del viatge i s'imposà a Ferran, que dubtava.

Amb tots els matisos que calgui, Verdaguer és genèricament fidel a la versió històrica de la disposició de cada un dels monarques respecte de l'empresa de l'almirall; i el gest de la reina de treure's ancils i arracades per oferir-los a Colom (p. 218) no és més que la versió literària de l'actitud política de Castella de fer-se càrrec de les despeses del descobriment, partint de l'afirmació d'Isabel que, si calgués, es vendria les joies per a subvenir-hi.⁶⁸ Només cal afegir que Verdaguer atribueix una major visió política a Isabel que a Ferran, en fer ella esment del que eren les autèntiques raons d'estat que justificaven l'empresa: no quedar enrera en la cursa imperialista, sobretot respecte de Portugal (amb les conseqüències econòmiques que suposava), i confirmar el prestigi que en el món catòlic havien adquirit els reis amb la culminació de la reconquesta peninsular. Aquest darrer sembla que fou el motiu que, al capdavant, decantà Ferran; almenys, tant Irving com Lamartine coincideixen a afirmar que l'experiència de Granada, lligada a les disposicions de l'Església que conferien el domini «terrenal» de les terres d'infidels conquerides i cristianitzades als monarques que haguessin dut a terme l'empresa, foren tingudes en compte pel rei. Així s'explica el parlament que Verdaguer posa en boca d'Isabel:

«Per que rebutjariam tanta gloria?
Pera ferne present als portugueses
que ja tenen l'imperi de las ayguas?

Afiguremnos que despres d'arrebassar del cor dels moros sa joya mes aymada y d'afegirla a la nostra corona d'Espanya enlluernadora, poguessem engrandir la terra d'un altre continent, mostrar al genero humà sa meytat perduda, y fer present d'ella a la relligió de Cristo salvadora, y d'estranyesas de territoris y mons no somniats a la ciencia» (p. 217).

4. L'objectiu de l'empresa de Colom. Posició de Verdaguer

És sabut que el descobriment d'Amèrica fou el resultat imprevist d'un viatge que tenia un altre objectiu: trobar un nou camí, més curt, que portés a les Índies Orientals. Però Verdaguer sembla ignorar absolutament aquest objectiu; per a ell, l'empresa és planejada des del començament com una descoberta d'u-

na nova terra que Colom té la certesa que existeix, una terra que cal conquerir i cristianitzar. Els textos historiogràfics que el poeta consultà, en canvi, eren clàssims en aquest sentit; tant les històries generals com les cròniques del descobriment assenyalen com a objectiu l'econòmic: obrir unes millors vies per comercialitzar amb els productes orientals (metalls, espècies, teles, etc.) que Occident conegué a partir dels viatges de Marco Polo a la Xina. Justament la famosa carta de Toscanelli —com hem vist, esmentada per Verdaguer— es refereix a aquells indrets orientals i, per posar un exemple, el Diari del descobriment del pare las Casas evidencia que, quan Colom troba terra, la relaciona amb illes i ciutats esmentades per Marco Polo. Això era de sobres conegut per Verdaguer, però decidí prescindir-ne tot i el cert contrasentit que suposa respecte del fet d'emprar la carta de Toscanelli amb referències a l'Índia, l'Àsia, Cipangu (Japó), etc. (p. 261). També és cert, però, que els mateixos textos historiogràfics esmenten amb detall les teories sobre la possible existència d'una gran illa, Atlàntic enllà, relacionada amb la desapareguda Atlàntida, i que citen justament aquestes teories en relació amb el viatge de Colom, amb la finalitat de fer evident l'estat dels coneixements que l'almirall tenia al seu abast a la seva època. Aquest aspecte sí que és assumit per Verdaguer.

El poeta, doncs, operà una certa manipulació històrica en benefici del tema que realment li interessava: la descoberta d'Amèrica amb el que se'n derivà, l'inici d'un imperi i l'expansió del cristianisme. Només així s'entén que, tant el seu discurs davant la cort proposant l'empresa (p. 215-216), com els raonaments favorables de la reina Isabel (p. 214 i 217-218), parlin només de la descoberta d'un nou món per afegir-lo a la corona espanyola, i el caràcter d'acompliment de la voluntat divina amb què ambdós personatges plantegen l'aventura; Colom diu que s'hi sentí cridat per «un hermosíssim geni», que li digué: «Vina (...), Colon estimadíssim, creuha l'Atlantich, que part d'assà guardo pera ferte n present desde l principi dels segles, un mon de tresors y gloria» (p. 215-216).⁶⁹ Per arrodonir-ho, Verdaguer també relaciona hàbilment l'empresa americana amb la culminació de la Reconquesta peninsular; així, Isabel creu que l'èxit del projecte colomí podria ser el premi diví a la recristianització del seu reialme (p. 214), i afegeix: «Afigurem nos que sota l historia de la presa de Granada vehem la de la troba d un mon» (p. 340). En síntesi, en el poema de Verdaguer, a) la idea que es té del projecte de Colom és la descoberta d'una terra desconeguda; b) és Déu qui ofereix als reis de Castella i Aragó aquesta oportunitat; i c) l'empresa colombina és una prolongació lògica de la tasca de cristianització que els Reis Catòlics han dut a terme a la península.

ESDEVENIMENTS DEL SOJORN DE COLOM A TENERIFE

Una part molt considerable del text de *Colom*, bàsicament els cants tercer i cinquè, s'ocupa de l'estada dels espanyols a Tenerife mentre és reparada la «Pinta». Tot un seguit d'esdeveniments hi tenen lloc, essent els més destacables la desaparició de Colom, tancat en una balma pel diable, amb la conse-

güent creença, per part dels seus mariners, que ha mort, i els fets que es deriven de l'enamorament de Faina, reina de Tenerife, i Ruiz, el jove heroi de la conquesta de Granada que arribà a Tenerife a causa de la mala mar que desvià els vaixells dels moros quan fugien, amb Ruiz presoner, d'aquell regne ibèric, ja perdut, en direcció a Àfrica (p. 85-86). Es tracta dels dos episodis més importants nascuts de la fantasia verdagueriana en la redacció de *Colom*; a desgrat, però, del seu caràcter fictici, constatem que el poeta, fins i tot en aquests casos, se cenneix a un marc històric perfectament definit, les fonts del qual cal resseguir.

Escollida l'illa de Tenerife per a l'estada dels vaixells, malgrat la tergiversació històrica que ja hem comentat, Verdaguer tingué molt en compte, com en la resta del poema, la situació que vivia Tenerife el 1492 i, així, respectà el peculiar moment de l'illa en el procés de la conquesta de les Canàries per part de les corones espanyoles, l'existència d'un determinat rei indígena, les creences religioses dels habitants de l'illa i un seguit de detalls complementaris que arrodoneixen la fidelitat històrica del poeta. Per la seva particularitat i proximitat, comprovarem també la font d'un altre passatge en terres canàries: la narració dels fets meravellosos de l'«arbre aquífer» de l'illa de Hierro (p. 243-245).

D'on tragué Verdaguer la informació sobre aquests fets? Les cròniques generals referides a aquesta època —la d'Andrés Bernáldez, «cura de los Palacios», o la d'Hernando del Pulgar, per exemple— li podien donar informacions genèriques i mínimes, però insuficients, ja que no s'entretenen massa en els esdeveniments de la conquesta de les Canàries, almenys amb la precisió de detalls que Verdaguer demostra conèixer-ne. La reconquesta peninsular i la descoberta d'Amèrica tragueren interès a aquests altres episodis històrics. Necessàriament hagué de recórrer a històries particulars de les illes o a textos monogràfics sobre elles. I sembla força clar que les biblioteques de Vic —almenys les institucionals— no li podien solucionar el problema; la informació dels seus fons que tenim avui així ho revela. Possiblement fou a les biblioteques barcelonines on trobà la bibliografia necessària i, també pels fons actuals, sembla que la decisiva fou la Biblioteca Provincial, o de Sant Joan, actualment Universitària, a la qual Verdaguer tindria accés a través de Marià Aguiló. Ho fa pensar l'existència en aquesta biblioteca del text que hagué d'esdevenir clau per a la informació del poeta, *Noticias de la Historia General de las Islas Canarias*, de José de Viera y Clavijo, en edició de 1772-1783. D'altres textos, que tampoc no es troben en altres biblioteques principals, fins i tot barcelonines, com la *Conquista y antigüedades de las Islas de la Gran Canaria, y su descripción*, de Juan Núñez de la Peña (edició de 1676), es troben a la mateixa biblioteca.

Sembla clar que el text bàsic fou el de Viera y Clavijo per dos motius: en primer lloc, perquè en pogué extreure moltes informacions de les que utilitza, i en segon lloc i molt significativament, per la coincidència del nom del rei de Tenerife, Benxomo segons Verdaguer. La historiografia moderna ha consagrat el nom de Benitomo⁷⁰ per a un dels reis de l'illa, però hi ha divergències

en l'escriptura d'aquest nom en autors anteriors; el més utilitzat és Bencomo (és el que dona Núñez de la Peña, per exemple); d'altres són Benitonio, Ben-tonio, Bentomo, etc.⁷¹ Viera y Clavijo, en canvi, dona el de Benchomo o Benchômo.⁷² Sembla clar que Verdaguer –que adopta el de Benxomo– parteix del nom donat per Viera, limitant-se a catalanitzar la grafia castellana. Aquesta hipòtesi és confirmada per l'existència d'una variant anterior «Ben-chomo» al foli 5v del ms. AH.⁷³ Finalment, cal dir que la indicació del text de Viera y Clavijo, Verdaguer la trobà repetidament en la *Coleccion de los viajes y descubrimientos que hicieron por mar los españoles...* de Martín Fernández de Navarrete.⁷⁴

1. Tenerife al 1492

A l'època del primer viatge de Colom a Amèrica, els espanyols s'havien apoderat de totes les illes Canàries, excepte de La Palma i de Tenerife; la primera d'aquestes illes no caigué a les seves mans fins a mitjan 1493 i Tenerife, que hi oferí més resistència, no fou definitivament conquerida fins a començaments de 1496. Les expedicions per a aquest fi foren menades per Alonso de Lugo des del maig de 1493. Abans d'aquesta data s'hi havien produït algunes expedicions i alguns contactes –pacífics o bèl·lics– sense aconseguir, però, sotmetre aquells pobles.⁷⁵ Així doncs, al 1492 Tenerife tenia la seva pròpia organització política, encara primitiva, amb absoluta independència de les corones peninsulars. Situació ben diferent de la Gomera, on els castellans s'establiren entre 1445 i 1465, tot i que l'estabilitat definitiva l'aconseguien en sufocar la revolta dels indígenes el 1488; justament des d'aquesta illa s'organitzaren les expedicions de conquesta cap a la Gran Canària i Tenerife.

Vista aquesta cronologia, ens expliquem un seguit de trets de *Colom* que configuren el marc històric de l'episodi que ara interessa. D'entrada, recordem una breu referència del poema que gairebé s'ajusta del tot a aquesta cronologia: Astarté, en fugir de Granada, es dirigeix a Tenerife perquè és l'única de les Canàries encara no conquerida pels espanyols («pus todas sino la que trepitjam las poblan ja los fills del Cit»; p. 219). Encara no s'havia conquerit l'illa de la Palma –únic error històric d'aquesta afirmació–, però ho seria al cap de molt poc.

Amb aquestes dades, també pot entendre's, d'una banda, que la «Niña», perduda, es dirigís a la Gomera (p. 90): era port segur; i que les altres dues naus s'hi dirigissin un cop adobada la «Pinta» per reunir-s'hi, avituallar-se i reprendre el camí (p. 179-191). D'altra banda, també ens expliquem que l'hostilitat dels indígenes de Tenerife vers els espanyols sigui més provocada per Ruiz i el seu afer amorós amb la reina de l'illa que no pas per motius polítics: encara no ha començat la conquesta violenta de l'illa, tot i que no trigarà gaire a començar. En aquest sentit, és revelador el passatge en què Colom agraeix a la màgica/Faina l'hospitalitat rebuda a Tenerife; s'hi autodefinix com a hoste i es mostra reconegut per l'acolliment que li dispensaren els indí-

genes (p. 234), i quan la màgica ofereix a Colom la corona de l'illa, l'almirall hi renuncia perquè ha rebut un altre encàrrec dels Reis Catòlics, però admet que, si acceptés la proposta, els afegiria «un realme a sa corona» (p. 238). A més, en diversos llocs del poema es pronostica una futura pèrdua de la independència de l'illa a favor de les corones espanyoles; per exemple, el diable incita Benxomo contra Colom amb l'estigma de ser un dels qui aviat conqueriran l'illa: «Un fort guerrejador, de la nissaga / dels que t han de robar la patria dolsa, / requesta a ta muller sota les curas» (p. 142).⁷⁶ Totes aquestes situacions només es poden donar si l'illa encara no és en mans espanyoles; però s'està de ple en el procés que menarà a la seva conquesta.

2. Benxomo i el poder polític a Tenerife el 1492

L'illa de Tenerife estava dividida en nou territoris independents, organitzats sota esquemes monàrquics i regits, per tant, per una mena de rei, dit «mencei», cadascun d'ells. Tot i aquesta independència, al llarg del segle XV almenys, un «mencei» sobresortia de la resta, el de Taoro, l'autoritat i el prestigi del qual sovint s'imposà i, de vegades, fou causa de desavinences i fins i tot de guerres a l'illa. El regne o «menceiatge» de Taoro es trobava, segons Viera y Clavijo, «en el término de *Avantápala* (que hoy llaman Orotava)» i sembla ser que era a causa de les qualitats d'aquell territori —«era la mas deliciosa, fértil, y poblada porcion de *Tenerife*»— que els seus «menceis» «conservaron el predominio sobre los demás, respetandoles todos como al primero y más poderoso»; d'aquí ve el títol que ostentaven de «Quebehi», que pot traduir-se per «Altesa» o «Majestat».⁷⁷

Verdaguer dona el nom de Benxomo al rei de Tenerife en el seu poema. I «Benchomo» era el «mencei» de Taoro el 1492. El poeta, d'una banda, trobà molt més citat aquest «mencei» que qualsevol altre d'aquella època a causa de les seves gestes contra la posterior invasió espanyola; però, de l'altra, li pogueren interessar prou alguns detalls de la seva personalitat i de la seva biografia transmesos pels historiadors com per prescindir de la resta i de la divisió política de l'illa i erigir-lo, per al seu poema, en únic rei de Tenerife. D'aquí que no citi mai Taoro, tot i que d'alguna manera sigui possible admetre que els esdeveniments narrats a *Colom* tinguin per marc el territori del «menceiatge» de Taoro, a la vessant nord de l'illa (a la p. 144 s'afirma que els vaixells espanyols «s gronxan a la platja del nord»).⁷⁸

En el text verdaguerià, Benxomo no hi té un paper massa destacat; el seu rang a l'illa i el fet de ser el marit de Faina són els trets que el fan present en el poema, però alhora és el personatge que dona versemblança històrica a l'estada dels espanyols a Tenerife. Verdaguer el presenta —o l'insinua—, més que com a rei —tot i que també—, com a l'home enamorat, ofuscat per la infidelitat de la seva esposa, amb una ira tal que no pot controlar-la: l'intent de matar Ruiz i la mort a les seves mans del fill de Faina i l'espanyol (p. 135-136) en són l'exemple més clar. Amb tot, la impressió més forta que deixa, fins i tot com a conse-

qüència d'aquesta característica, és la d'un personatge tràgic: els gestos desesperançats en adonar-se del crim comès contra l'infant (p. 165-166), la voluntat d'ofegar-se amb Faina i el plany posterior per la mort de la muller (p. 176-178), el caracteritzen amb trets de tragèdia. D'altra banda, però, Verdaguer el revesteix de cavallerositat, per exemple en el seu tracte amb Colom (p. 142), i sobretot —i en aquest sentit encarna una característica dels seus súbdits— de patriotisme; sovint les citacions que s'hi refereixen el relacionen amb la seva pàtria, adjectivada repetidament de noble i dolça (p. 110, 142...).

Si contrastem aquesta breu sinopsi amb les descripcions de Benxomo que trobem en els textos en què probablement Verdaguer s'inspirà, i deixem de banda la fabulació del seu matrimoni amb Faina —ja hem dit que és un personatge de ficció; les poques referències històriques a l'esposa de Benxomo, tot i que poc fiables, l'anomenen Hañágua—,⁷⁹ el trobem caracteritzat d'aquesta manera, segons Viera: «naturalmente era de caracter sañudo, y havia despreciado en su corazon toda otra Nacion que no fuese la suya». Quan, poc després del 1492, es presentà a les tropes espanyoles a parlamentar, ho féu «no sin manifestar en medio de sus modales compuestas, un sobresaliente ceño de Magstad»⁸⁰ i, segons Núñez de la Peña, els diu «que no teme à otro, que à Achaman, que es à Dios.»⁸¹ Amb aquest posat i aquest convenciment adreça un abrandat parlament patriòtic als altres «menceis» de l'illa, per concloure amb el gest heroic de preferir morir abans que ser captiu. De fet, segons Viera y Clavijo, en ser derrotat pels conqueridors peninsulars i rendir-s'hi al gener de 1495, acceptà totes les condicions que imposaren als indígenes, menys la de ser esclaus i perdre la llibertat. Un altre tret destacat del personatge, i general dels nadius de Tenerife el constitueix que «la generosidad alternaba en aquellos barbaros con la fiereza».⁸² En una mena de resum descriptiu i valoratiu d'aquest personatge, Viera el defineix així:

«(...) Príncipe dotado de qualidades excelentes. En todo el tiempo de su Reynado, que no pudo ser mas turbulento y calamitoso, dio repetidas pruebas de buen Rey, buen Politico, y buen Soldado; de manera que *Benchômo* fue un enemigo, digno de las gloriosas Armas de España».⁸³

És evident que ens trobem davant d'unes descripcions que, a diferència d'altres fonts que hem vist fins ara, no són preses al peu de la lletra per Verdaguer, però no es contradiuen; el poeta, sens dubte, se'n serví.

Un aspecte no gens menyspreable del personatge de Benxomo del text verdaguerià és la seva tragèdia amorosa. La historiografia esmenta un conjunt d'episodis amorosos entre indígenes de Tenerife, amb intervenció d'algun espanyol, algun dels quals afecta Benxomo o la seva filla. Pel que fa al «mencei» de Taoro, no trobem referències a cap fet d'aquesta mena; només al seu casament amb Hañágua. Això sí, aquest casament li hauria suposat, segons la fantasiosa font d'Antonio de Viana, una llarguíssima guerra amb els «menceis» Acaymo, de Tacoronte, i Beneharo, d'Anaga, ja que ambdós pretenien

també la mateixa dama. Ara bé, qui realment causà autèntiques desfetes amoroses, segons la mateixa font, fou la filla de Benxomo, Dàcil, que acabà casant-se amb un espanyol, Gonzalo del Castillo, després d'haver provocat que el príncep Gueton assassinés Ruymán, perquè aquest segon s'oposava al seu casament.⁸⁴ Verdaguer es trobà amb aquest «panorama amorós» complementat per les insinuacions sobre els amors de Guacimara amb Ruymán i de Guaxara amb Tinguaro, tots ells de famílies reials de l'illa. No podem pas dir que aquest conjunt motivés o esperonés l'episodi verdaguerià dels amors de Ruíz i Faina; amb tot, i com a complement, aportem un text de Viera y Clavijo, que segueix Viana, perquè permet establir una certa relació amb un episodi de *Colom*. Així narra l'enamorament de Gonzalo del Castillo, cavaller espanyol, respecte a Dàcil, princesa indígena:

«Porque como este gallardo Español, encantado de la amenidad de un sitio tan frondoso, que los naturales reputaban por el Parayso de su tierra, se divertiese en admirar la agradable sensacion de frescura del bosque, y el susurro que hacian las fuentes, pareciendole que él era el primer hombre que havia penetrado hasta allí; pudo ver á la hermosa Princesa, que huviera quedado prisionera, á no haver sido socorrida prontamente por los suyos».⁸⁵

Ben certament que no es produeix pas així l'encontre de Faina i Ruíz a *Colom*. En canvi, aquest episodi té una certa semblança amb l'encontre entre Colom i Faina; el primer buscava una font i

«Colon poch a poquet s'en baixa cap a un frescal de la marina, ahont lo cor li diu que trobarà lo que daleja, pus s'hi oviran salzers y desmayes y altres arbres amants de remullar en las ayguas de fontana las destrenadas cabelleras. Acostashi mes y veu las massissas troncas, d'eura verdosa, ridorta y llesamins guarnidas, y en ellas, com en fermas pilastras estrevant, aixecarse en ayrosas brèdolas y porxadas, estendrerse planers en cobricel, penjats caurer en riquissims cortinatges o arrodonirse en esponjosas mitjas taronjas d'aquell temple armonios de la naturalesa. Remors d'aucells, d'ayguas y de fullatge bla ressonan per totas bandes; y pera deixarlos sortir als espayosos ayres, se mitj esbadellan las boltas de ramatge, decantantse y fentlos reverencias las brancas cabelloras.

S'atura Colon tot ensisat, y apar que ab son trepitj trencar no gose los sagrats sons y musica dels boscos; pero, sentint de sobte barrejarshi qualche tendre sospir, aguayta, y entre esbarzas de moras carregadas, ovira una guanxesa sobre l'herva asseguda, de colses a las rocas que donan a la marina» (p. 106-107).

La coincidència de l'espai natural en què es produeix l'encontre és decisiva: un paisatge paradisiac d'arbres frondosos i de remor d'aigua, que predisposa a la bona entesa dels dos personatges. En el cas de *Colom*, però, l'almirall encara no ha trobat la font; serà justament Faina, que plora l'allunyament de Ruiz, qui la hi indiqui i qui la carregui de connotacions que la fan lloc ideal per als enamorats (p. 138).

3. Creences religioses dels habitants de Tenerife

A *Colom*, hi trobem esmentades dues divinitats o genis propis de Tenerife, un que encarna la divinitat positiva, les forces del Bé (Acamas), i un altre de negatiu, que encarna les forces del Mal (Guaïota), i també algunes referències clares que permeten intuir el caràcter de la religió indígena, que atorgava un valor sagrat a la Naturalesa. Aquests aspectes poden ser perfectament contrastats amb la informació que els textos històrics aporten sobre la religió dels habitants de l'illa.

a) *Guaïota i el Teide*. De les dues divinitats de l'illa, Guaïota és la que té un paper més important a *Colom*. Verdaguer li atribueix uns «ulls esgarri-fosos» i el relaciona íntimament amb el Teide, el seu habitatge. De fet, Guaïota té totes les connotacions del diable i el Teide és considerat una boca de l'infern. Faina dona una imatge d'aquest geni que permet veure com se'l figurava la imaginació dels indis: com un núvol «de deforme y ferestega figura / que en mitj del cràter bramador negreja, / com si suras de flamas en un pelach / per l'ona sostingut guspirejanta» (p. 124). És clar que, amb aquesta pinta, Guaïota només podia inspirar terror als indis («del volcà'l geni tan temut dels guanxos»; p. 110).

Sense que es produeixi cap identificació intencionada, Verdaguer relaciona aquesta divinitat pagana amb la figura del diable en versió cristiana, relació possible pel fet de compartir el mateix indret: el Teide. Així, aquest volcà «serveix de soli» a Llucifer (p. 56) i d'amagatall al mal geni de l'Atlàntic —un altre diable a les ordres de Llucifer—, el qual des d'allí organitza la seva activitat contra les naus espanyoles (p. 74, 141, 188, etc.).

No hi ha dubte que la bibliografia que maneja Verdaguer referida a Tenerife li oferí el model d'aquest geni malèfic. Li podien bastar dues referències prou breus. Núñez de la Peña diu que els indis de Tenerife creien que hi havia infern, que era un espai reservat al diable, el qual anomenaven «Guaïota», i que «tenían muy creído, que el infierno estava en la alta sierra de Teide».⁸⁶ Viera y Clavijo, per la seva banda, diu el següent:

«Tambien se asegura que los *Guanches* conservaban no sé qué confusa tradicion de un Infierno situado en el centro del *Pico*; y de un genio ò principio malo, que llamaban *Guayota*: opinion que acaso se originaria del horror que las erupciones y terribles volcanes de aquel Monte

infundiò en sus animos. Pero como quiera que fuese, es cierto que tenían un concepto espantoso del *Pico*».⁸⁷

Aquest *Pico* és el Teide. En un altre moment, encara, Viera es refereix a Tenerife com a la «Isla del Infierno».⁸⁸

Aquests textos no aporten notícies sobre immolacions de persones a Guaiota, més aviat refusen la possibilitat de sacrificis de sang. En canvi, l'episodi més important quant al paper de Guaiota a *Colom* és justament el frustrat oferiment de Faina a aquest geni, en una mena d'autoimmolació per expiar el pecat d'infidelitat al seu marit i salvar Ruiz de les ires del geni (p. 111-133). Es tractaria, doncs, de l'únic episodi del text verdaguerià de l'àmbit de la religiositat indígena sense correlatiu en els textos històrics.

b) *Acamas*. Aquesta divinitat positiva només és esmentada dos cops a *Colom*, sempre adjectivada de «gran» i relacionada amb el cel («que l cel governa», «desde son carro de gloria»; p. 143 i 131). En aquest cas, els dos textos de què ens valem són molt menys precisos quant al deute de Verdaguer. Viera y Clavijo afirma el caràcter deista de la religió dels indígenes de Tenerife i diu: «Llamaban à Dios *Achguoyaxiraxi* (Conservador del Mundo); *Achxuraxan* (Gran Señor); *Achaxucanac* (Sublime)». ⁸⁹ Núñez de la Peña, per la seva banda, diu que els noms que els indígenes de Tenerife donaven a Déu eren «Achuhurahan, Achahucarac, Achguayaxerax, Hucanech, menceito, Acoron, Acaman, que en su lengua queria dezir, grande, sublime, el que todo lo sustenta, Autor de lo criado». ⁹⁰ Entre tants noms –no coincidents en els dos autors, tot i que amb notables semblances entre alguns– predominen els que presenten el prefix *Ach*, el mateix de l'«Achamas» triat per Verdaguer, i Núñez de la Peña aporta el més coincident amb el verdaguerià: «Acaman». No hi ha coincidència, però sí molta similitud. ⁹¹

Potser Verdaguer conegué més bibliografia sobre aquesta divinitat indígena o potser buscà, entre els noms possibles, el que millor podia adaptar-se a una pronúncia catalana que, alhora, mantingués una ressonància mítica i clàssica.

c) *Caràcter sagrat de la Naturalesa*. A *Colom*, en el breu i sintètic resum que narra com arribà Ruiz a Tenerife, s'hi diu que unes «sultanas» que havien sortit de Granada amb el vaixell que portava presoner Ruiz, quan foren a l'illa canària, «s enamoran d uns aucells estranys que hi vehuen volar y demanan als palacians que ls en agafen pera engabiarlos y durse'ls ne a las terras de l Africa». Quan ells ho fan, «un crit de "Muyran los estrangers enemichs de la sagrada naturalesa!" s alsa per tota l'illa» (p. 85), i els moros n'han de fugir. Alguns indrets de l'illa, d'altra banda, són adjectivats de «sagrats» pel poeta: «la bauma sagrada» i «lo riuhet sagrat de sota'l single» (p. 166 i 222), per exemple; però, sens dubte, l'expressió més significativa és la del crit que acabem d'esmentar dels illencs contra els moros: és la Naturalesa la que és sagrada.

La Naturalesa té un paper molt important a *Colom: locus amoenus*, paisatges idíl·lics, personificacions, correlatius d'estats anímics, són alguns dels trets rellevants des d'un punt de vista literari. Ara, però, cal comprovar la correspondència del caràcter sagrat que, segons Verdaguer, els illencs li atribuien amb el que en diuen els textos històrics; els resultats són prou positius.

Tant Núñez de la Peña com Viera y Clavijo afirmen que la religió dels indígenes de Tenerife era monoteïsta («à un solo Dios adoravan, que dezian estava en lo alto, y que este Dios los sustentava, y dava la vida»),⁹² i que, si veneraven elements de la Naturalesa (el Sol, la Lluna...), era, segons Viera, pels efectes beneficiosos que tenien sobre la seva vida i «porque consideraban los Astros como imágenes en donde mas resplandecia la beneficencia y la magestad»; el mateix historiador presenta aquells illencs com a «simples profesores de la Ley Natural» i, citant un «traductor moderno de Suetonio», és conclusiu en afirmar que «los Isleños de Canarias solos adoraban la Naturaleza, y no adoraban otra cosa».⁹³ Verdaguer pogué trobar en aquesta afirmació o la idea del crit que exclamen els indígenes o la seva justificació.

4. L'arbre aquífer de l'illa de Hierro

A l'inici del que Torrent considera cant setè de *Colom*, Verdaguer introdueix, en boca d'un dels mariners, el relat de la llegenda d'un arbre enorme i magnífic, protagonista d'un fet extraordinari, la producció d'aigua:

«Cada mati, a l'hora de l'aurora riallera, un núvol hi devalia del cel com un aucell de blanquinosas alas a posarshi, y als patons del ros astre del dia fonentse, despres raja y degota en mel dolsa y olorosa rosada convertida, que ab closcas de roure ls homes y ab sas esqueixadas bocas las feras de l'illa cobsan à tota hora; pus, si be es la millor aygua del mon, per falla d'altre sols d'aquella s pot beurer en la gran illa» (p. 245).

Pel que es dedueix de la bibliografia històrica i, sobretot de les *Noticias...* de Viera y Clavijo que resumeix l'estat de la qüestió, hi hagué discrepància d'opinions entre diversos autors sobre l'existència d'aquest arbre, polèmica que Viera resol amb una afirmació rotunda: «No hay cosa mas cierta que la existencia de este Arbol extraordinario, sus destilaciones y su ruina por efecto de un uracan». Assegura que «este Arbol seria un *Arbol Santo*, como decian los habitantes del país; pero no un Arbol fabuloso», i que les seves fulles «destilan tanta y tan continua agua que dà de beber á la Isla toda». Sobre el seu procés de destil·lació, diu:

«La manera que tiene de destilar el agua de este *Arbol Santo ó Garoë* es, que todos los dias por la mañana se levanta una nube ò niebla de la Mar cerca de este Valle, la qual và subiendo con el Viento Sur ó Le-

vante por la Marina la Cañada arriba hasta dar en el Fronton; y como halla allí á este Arbol espeso de muchas hojas, asientase en èl la nube ó niebla, y recogela en sí, y vasc deshaciendo, y destilando el agua que recogió». ⁹⁴

La similitud del text verdaguerià amb el recollit per Viera és notable i, tot i que en d'altres matisos presenten algunes diferències, no són fonamentals.

Pel que fa a la cronologia, l'existència «real» d'aquell arbre és coherent amb el relat verdaguerià. Viera diu que existí fins que fou arrabassat per un huracà el 1612, segons documenta. ⁹⁵ Hi seria, doncs, el 1492.

A nivell anecdòtic, podem valorar que el vell mariner que, a *Colom*, narra la llegenda de l'arbre aquíffer diu que el veié per primera vegada durant una expedició a Hierro; que tots els mariners tingueren molta set i no trobaven cap font ni aigua enlloc, i que quan ja defallien, «com enviada del cel, sens apareix una ayrosa montanyesa, que aidantnos a aixecar nos conduceix a sadollarnos sota l'arbre maravellos» (p. 244-245). Curiosament Viera narra que, en iniciar-se la conquesta de Hierro, els invasors buscaven assedegadament aigua sense trobar-ne i els indígenes taparen amb canyes y branques l'arbre aquíffer per tal que, en no trobar-n'hi, els espanyols abandonessin l'illa. L'estratagema, però, fallà perquè «cierta Isleñita con quien un Soldado de la tropa Española se divertia, confió à su amante aquel secreto, que no tardó mucho en publicarse». ⁹⁶ Almenys el problema de la set dels estrangers i el fet que sigui una noia la que els el solucioni, són elements coincidents entre ambdós textos.

Finalment, cal tenir en compte que, entre els autors citats per Viera com a interessats per l'existència d'aquest arbre, al costat d'alguns que ja hem trobat en d'altres llocs, com Fernández de Oviedo i Antonio de Viana, i d'altres autors, n'esmenta un de qui consta la influència sobre Verdaguer en els moments de redactar *Colom*: el pare Juan Eusebio Nieremberg. ⁹⁷

CONCLUSIONS

Amb *Colom*, Verdaguer emprengué la redacció d'un poema èpic de base històrica, per l'estil dels que havien estat usuals en d'altres cultures europees, intentant de no caure, però, en els errors que els tractats de literatura assenyalaven en alguns d'aquests poemes. ⁹⁸ El personatge del descobridor d'Amèrica se li imposà, tant per la seva gesta com, sobretot, per la significació que aquesta tingué per a la política peninsular i per a l'expansió del cristianisme. Per al poeta, aquest fou el motiu de l'empresa colombina. Que el viatge tingués realment un altre motiu, molt més prosaic —una nova ruta a les Índies Orientals—, no interessa a Verdaguer, li interessa el resultat, el que realment ha passat a la història. D'altra banda, comptava amb la indicació de Chateaubriand, autor que el nostre poeta tenia molt en compte en el moment de redacció del *Colom*, en el sentit que el descobriment d'Amèrica era un dels pocs temes èpics interessants que s'oferien a un poeta del segle XIX.

Per a l'elaboració del poema, Verdaguer s'imposà de dur a terme una tasca minuciosa de documentació històrica. La confrontació del poema amb els textos historiogràfics més solvents a la segona meitat del segle XIX demostra l'alt grau de fidelitat del poeta a la veritat històrica.

Per a la narració de l'empresa del descobriment pròpiament dita, Verdaguer es valgué de tres tipus de fonts historiogràfiques: a) textos de l'època del descobriment i lleugerament posteriors; tant de les cròniques generals com dels relats de la gesta colombina, i de biografies de l'almirall. En aquest sentit li foren bàsics el *Diario de a bordo de Cristóbal Colón* del pare Bartolomé de las Casas i la *Historia del Almirante* del fill del descobridor, Hernando; b) alguns manuals extensos i seriosos d'història d'Espanya, d'autors del XIX; bàsicament els de Modesto Lafuente i Ortiz de la Vega; c) biografies de Colom i textos, amb més o menys voluntat literària, sobre la seva gesta, d'autors romàntics. En aquest cas, els dos autors bàsics són Washington Irving i Alphonse de Lamartine.

En menor grau, també degué considerar com a fonts de documentació històrica algunes peces literàries força fiables des d'aquest punt de vista, tant sobre el descobriment d'Amèrica, com sobre l'època dels Reis Catòlics i les seves empreses, especialment la conquesta de Granada; des de romanços fins a les obres del mateix Irving, Bulwer, Lemercier i Orellana.

Verdaguer, però, decidí deturar, a mig poema, el relat de l'acció històrica amb la narració del sojorn de les naus espanyoles a Tenerife—deturar-lo o omplir un buit temporal del qual ben poc en diuen les cròniques històriques. D'aquí en nasqué, d'acord també amb les orientacions dels manuals de Retòrica, un corpus narratiu que es convertí en l'element de ficció més important del poema. Tot i així, les peripècies de Colom, de Paina i de Ruiz se sustenten sobre un marc de referències històriques i mítiques perfectament documentat. En aquest cas el poeta hagué de recórrer a una literatura especialitzada en història de les illes Canàries, d'autors dels segles XVII i XVIII: José de Viera y Clavijo, sobretot, i Juan Núñez de la Peña.

Tota aquesta recerca de fonts documentals s'aboca en un text literari riquíssim de referències històriques, socials i religioses que, tant si són utilitzades extensament en el poema com si hi són esmentades només de passada, li donen, malgrat algunes inexactituds, una gran solidesa des del punt de vista que ara ens ocupa.

Ben cert que Verdaguer manipula més d'un cop els esdeveniments històrics, i tot fa pensar que amb ple coneixement; és més, ho considera normal a la vista d'alguns dels grans poemes èpics d'altres cultures. Per damunt de tot, és conscient que està elaborant un producte literari i que, de vegades, convé sacrificar alguns aspectes de la veritat històrica—secundaris i mai essencials per al sentit dels esdeveniments tal com es produïren—en benefici dels resultats literaris: l'agilitat del text, per exemple, o la compensació de l'aridesa d'una aventura marítima amb la vibració d'una història d'amor amarada de tragèdia. Que el rendiment literari s'imposi a l'històric és de pura lògica en un poema èpic. Tot i així—cal insistir-hi—el text verdaguerià és fonamentalment acordat

amb la història i en res no la traeix; la correspondència cronològica i dels esdeveniments principals del viatge de Colom i dels seus preparatius, així com el fonament real de la major part dels personatges del poema verdaguerià, en són una prova.

A la carta a Marià Aguiló del 12 de desembre de 1867, esmentada al començament d'aquest treball, Verdaguer es mostrava desesperançat de continuar el poema perquè li mancava informació sobre «la geografia y costums y creyensas dels abitants» de les primeres illes descobertes per Colom. Josep M. de Casacuberta considerava aquesta manca d'informació com «una de les causes principals» de l'abandó del poema per part de Verdaguer.⁹⁹ A la llum del que acabem de constatar, podem, modestament, posar en dubte l'afirmació de l'eminent verdaguerista, amb la qual, al capdavant, confirma l'alt valor que Verdaguer atribuïa a la tasca de documentació per als seus poemes. Els textos que hem esmentat com a base per a l'elaboració del poema no es detenen pas a l'arribada de Colom a Sant Salvador; contenen una considerable informació sobre els indígenes d'aquelles illes i el seu hàbitat. El mateix Bartolomé de las Casas, que fou missioner i bisbe per aquelles terres, és autor, a més, d'una *Apologética histórica* amb molta informació sobre aspectes mífics i religiosos de les cultures índies. D'altra banda, coneixem almenys dos fragments, els que componen el «[Novè cant]» en l'edició de Torrent i Fàbregas, que narren, de manera inconnexa, fets molt posteriors a la resta del que coneixem pels manuscrits del poema. Els motius de més pes per deixar arraconat *Colom* probablement foren uns altres. Verdaguer s'esforçà a trobar la millor i més completa documentació historiogràfica sobre la qual bastir el seu poema, i hi reeixí.

Notes

1. Sobre *Dos màrtirs de ma pàtria* i la consulta de Verdaguer a Milà i Fontanals, vegeu Ricard TORRENTS, *Les opcions estètiques del primer Verdaguer*, dins *Anuari Verdaguer 1990*, p. 19-66. L'opinió de Milà es troba en una carta de Francesc Masferrer a Verdaguer, del 20-I-1865 (*Epistolari de Jacint Verdaguer*, I, p. 11-12).

2. Es tracta del text que edità Joan Torrent i Fàbregas el 1978 com a segon volum dels *Escripts inèdits de Jacint Verdaguer* projectats per Josep M. de Casacuberta, dins la «Biblioteca Verdagueriana» d'Editorial Barcino. Totes les citacions del *Colom* es refereixen a aquesta edició.

3. Sobre *Colom*, vegeu Josep M. de CASACUBERTA, *Sobre la gènesi de «L'Atlàntida» de Jacint Verdaguer*, dins *Estudis sobre Verdaguer*, Vic, EUMO/Barcino/IEC, 1986, p. 93-150; Joan TORRENT i FÀBREGAS, «Introducció» a *Escripts inèdits de Jacint Verdaguer*, vol. II (*Colom*), Barcelona, Barcino, 1978, p. 5-41; Josep M. SOLÀ i CAMPS, *Del «Colom» a «L'Atlàntida»*, dins *Jacint Verdaguer 1877-1977*, Barcelona, Nadala Carulla-Font, 1977, p. 40-74, i

«Colom», un poema èpic en prosa de Verdaguer, dins *Actes del Col·loqui internacional sobre la Renaixença*, vol. III, en premsa; Maria CONDEMINAS, *La gènesi de «L'Atlàntida»*, Barcelona, Curial, 1978, i *Entorn de «Colom»*, poema inacabat de Jacint Verdaguer, dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/IV. Miscel·lània Pere Bohigas 2*, Barcelona, PAM, 1982, p. 227-251; Rossend ARQUÈS, *La «Jerusalemme liberata» de Tasso en la gènesi de «L'Atlàntida» de Verdaguer*, dins *Anuari Verdaguer 1986*, p. 183-199; Pere FARRÉS, *Chateaubriand i Verdaguer, aproximació a un concepte de pàtria*, dins *Anuari Verdaguer 1988*, p. 151-158, *El tema de Colom en la literatura catalana del segle XIX*, dins *IV Jornades d'Estudis Catalano-Americans*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1992, p. 77-84, i *Les fonts de «L'Atlàntida enfonsada»*, dins *Anuari Verdaguer 1992*, p. 35-75.

4. Vegeu el concepte d'«episodi» en el *Compendio del Arte poética de Milà i Fontanals* (Barcelona, Imp. de D.J.M. de Grau, 1844, p. 97).

5. Sobre el desenvolupament del model de poema èpic de Verdaguer, vegeu Joaquim MOLAS, *Els poemes llargs de Verdaguer: ideologia i forma*, dins *Anuari Verdaguer 1987*, p. 19-31.

6. *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. II, p. 113.

7. Luis ALFONSO, *Las letras y las artes en Barcelona. Mossen Jacinto Verdaguer*, edició de Pere Farrés dins *Anuari Verdaguer 1987*, p. 215. Quan als anys 90 Verdaguer retornà al tema de Colom, la seva admiració pel descobridor es concretà en l'elogi de versos com aquests: «Oh lo més gran dels homes! / Oh l més altivol i enlairat dels genis!» («Christophorus», dins «Colom», seguit de «Tenerife», p. 30-31). Una anècdota del darrer dia de la vida de Verdaguer confirma encara el seu interès per Colom: en el seu últim testament especificà que havien de ser retornats a Joan Batlle, de la llibreria «L'Arxiu», dues obres que aquest havia deixat a Verdaguer, una d'elles, *Discursos pronunciados en el Ateneo de Madrid con motivo del Centenario de Colón* (Josep PEREÑA, *Els darrers dies de la vida de Jacint Verdaguer*, Barcelona, Barcino, 1955, p. 155-158).

8. Es tracta dels textos editats el 1907 per Josep Pijoan a «Colom», seguit de «Tenerife», a la «Col·lecció d'Obres Pòstumes» de «L'Avenç».

9. Versos que es troben al foli 52 del ms. 366.5 de la Biblioteca de Catalunya, reproduïts parcialment per Josep Pijoan al pròleg a l'edició esmentada a la nota anterior i, complets, per Pere Bohigas als seus articles «Colom», *darrer episodi del somni atlàntic de Verdaguer* (dins «Mediterráneo» núms. 9-11, València, 1945, p. 74-83) i *La Atlàntida, Colón y América en la obra de Verdaguer* (dins *Primeras Jornadas de Lengua y Literatura Hispanoamericana*, II, Salamanca, 1956, p. 267-287).

10. L'admiració per Colom no era exclusiva de Verdaguer entre els literats catalans de la seva època, època de recuperació històrica; així, entre d'altres, són destacables els textos dedicats al descobridor per Víctor Balaguer i Àngel Guimerà (sobre aquesta qüestió, vegeu el meu treball *El tema de Colom en la literatura catalana del segle XIX* esmentat a la nota 3). El tema colomí encara és menys estrany entre els escriptors en llengua castellana; a més de l'obra més significativa, el *Colón* de Ramón de Campoamor, altres autors que tractaren sobre Colom i el descobriment d'Amèrica els anys del s. XIX anteriors al *Colom* de Verdaguer són, en poesia, el Duc de Rivas, Rafael Maria Baralt, Manuel de Cabanyes, Narciso de Foxá, Teodoro Martel Fernández de Córdoba i Ventura García Escobar. En el camp de la novel·la, constatem l'existència d'una de fulletó de Julio Nombela, *Cristóbal Colón*, la traducció castellana de la de James Fenimore Cooper, *Cristóbal Colon, novela*, un exemplar de la qual es conserva a la Biblioteca de Verdaguer, i sobretot, *Cristóbal Colón, historia popular*, de Francisco José Orellana.

11. Vegeu el segon capítol de la segona part del *Génie du Christianisme* i el prefaci a *Atala*. Cfr. nota 1 al meu estudi *Chateaubriand i Verdaguer, aproximació a un concepte de pàtria*.

12. Manuel MILÀ I FONTANAIS, *Compendio del Arte poética*, p. 102. Coll i Vehí, per la seva banda, en els *Elementos de Literatura* (Madrid, Rivadeneyra, 1857, p. 252) reclamava el següent: «Debe darse á la obra lo que se llama colorido histórico, observando fielmente las costumbres locales. Usos, trajes, muebles, todo debe corresponder á la época y al país en que se supone la acción, no menos que á las ideas y pasiones de los personajes (...) [han de] presentarse tales como la tradición, la historia ó la literatura los han transmitido (...) Esta regla debe observarse principalmente en los personajes históricos: no puede el poeta desnaturalizar la verdad, contradiciendo los hechos plenamente atestiguados, y todo cuanto ponga de su invención debe estar en completa armonía con lo reconocido por verdadero.»

13. *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. I, p. 64-67.

14. Essent l'objecte d'estudi d'aquest treball les fonts historiogràfiques, prescindiré de l'episodi de «L'Atlàntida enfonsada», les fonts del qual són bàsicament clàssiques i mitològiques i ja van ser estudiades en el meu treball *Les fonts de «L'Atlàntida enfonsada»*, a l'*Anuari Verdaguer* 1992.

15. Osvald Cardona, que estudià la influència de Lamartine sobre Verdaguer en el volum *De Verdaguer a Carner* (Barcelona, Selecta, 1960), esmenta la presència d'«una modesta traducció castellana d'una Biografia de Colón (ed. 1892), senyalada amb llapis» (p. 19), de Lamartine, a la biblioteca de Verdaguer, i creu que la conegué posteriorment a la redacció del *Colom* (p. 21); l'existència, però, de la biografia dins el volum *La Civilización* (ed. de 1852) i la relació, com es veurà, entre el text de Lamartine i *Colom* fan molt versemblant que Verdaguer conegués el text lamartinià a temps de servir-se'n per al seu poema.

16. Les citacions que faci al text del pare las Casas corresponen a l'edició de 1858 de l'obra esmentada (Madrid, Imprenta Nacional), vol. I. Les referències a pàgines concretes aniran precedides de D (per Diario...) per tal de distingir-les de les citacions de *Colom*, que van entre parèntesis sense cap més indicació.

17. Hernando Colón data l'avaria del timó l'endemà de sortir de Palos, el dia 4. En la cronologia del viatge hi ha més divergències entre Colón i las Casas. Val a dir que, en general, el domini és molt més precís que el fill de Colom, i que Verdaguer el segueix preferentment. Per això, ateses les repeticions entre els dos autors, m'estalviaré d'aportar els textos corresponents d'H. Colón, a no ser que donin clàries noves respecte al text verdaguerià o complementin el de las Casas.

18. Esbossos anteriors de Verdaguer presenten una lleugera diferència de datació: a l'índex del poema («Argument» segons Torrent i Fàbregas), el Mal Geni, que provoca la tempesta, baixa a la «Niña» «a la sisena nit» (p. 47), i al manuscrit BC1 «quant los raigs del sisé [dia] en lo cel perduts hagueren» (p. 56, nota 2).

19. Parèntesi i cursiva són en el text original. Cal dir, però, que, en narrar el mateix episodi a la *Historia de las Indias* (I, p. 128), el mateix las Casas diu taxativament que les naus feren cap a Gran Canària, i que fou «una noche de aquellas que andaba cerca de Tenerife» quan veieren l'erupció del Teide.

20. Francisco J. Orellana, en la seva novel·la, fa arribar les naus a Tenerife i allí és reparada la «Pinta» (p. 308-310).

21. Vegeu el text d'H. Colón a la p. 77 del vol. I de la seva obra, segons l'edició de Madrid, Victoriano Suárez, 1932. El fragment corresponent del poema de Verdaguer es troba a les p. 88-89.

22. Vegeu-ne la «Conclusió», vv. 162-167.

23. LAMARTINE, *La Civilización. Historia Universal Biográfica* (Barcelona, Imp. y Lib. de Oliveres, hnos., 1852), p. 24 de l'apartat dedicat a Colom. Vegeu també W. IRVING, *Vida y viajes de Cristóbal Colón* (Madrid, Gaspar y Roig, 1851³), p. 31.

24. W. IRVING, *op. cit.*, p. 29-30.

25. G. FERNÁNDEZ DE OVIEDO, *Historia General y Natural de las indias*, d'Enrique de VEDIA [dir.], *Historiadores primitivos de Indias* (Madrid, Rivadeneyra, BAE 22, 1852, vol I), p. 24. LAMARTINE (*op. cit.*, p. 25) i IRVING (*op. cit.*, p. 31) també es refereixen a «yerbas» i «praderas».

26. La substitució d'un cranc per una llagosta és deguda a Lamartine; l'autor francès diu que algunes plantes que suraven per l'aigua eren «recientemente despegadas de las raices, conservaban el verdor de su savia; una de ellas traia una langosta viva, navegador embarcado sobre una mazorca de yerba» (*op. cit.*, p. 24).

27. La confusió entre la «Pinta» i la «Niña» no és exclusiva d'aquest fragment; la qüestió és tractada més avall.

28. Vegeu H. COLÓN, *op. cit.*, I, p. 54-55.

29. *Ibid.*, I, p. 57-65.

30. Vegeu H. COLÓN, *op. cit.*, p. 89-90 i ss.; Juan Bta. MUÑOZ, *Historia del Nuevo Mundo* (Madrid, Vda. Ibarra, 1793), p. 74-78; FERNÁNDEZ DE OVIEDO, *op. cit.*, I, p. 24.

31. Cfr. W. IRVING, *op. cit.*, p. 26. Irving afirma que els qui s'hagueren d'enrolar amb Colom eren vistos «como víctimas que iban á inmolarse á la destruccion». Les referències a l'estat d'ànim gairebé tràgic dels mariners sovintegen en els relats d'Irving i Lamartine (cfr., d'aquest darrer, *op. cit.*, p. 18-19). Probablement el següent text d'Irving fou una font d'inspiració per als primers versos del poema verdaguerià, que narren la sortida de Palos («Lisquivolas fugian las nabuctas [...]», p. 53): «Una profunda tristeza se difundió por Palos á su partida; porque todos tenían algun pariente ó amigo en la flota. Los ánimos de los marineros, comprimidos ya por el miedo, se angustiaron mas aun por la afliccion de los que quedaban en las playas, despidiéndose de ellos con lágrimas y lamentaciones y oscuros presentimientos de que jamas volverian á ver aquellos rostros» (IRVING, *op. cit.*, p. 27). Verdguer fa esment del caràcter de càstig que el viatge té per als marins, i de la certesa que tenen de morir, als versos 39-52 del primer cant.

32. Vegeu Juan Bta. MUÑOZ, *op. cit.*, p. 76-78; W. IRVING, *op. cit.*, p. 32; i LAMARTINE, *op. cit.*, p. 26, 27 i 37.

33. M. LAFUENTE, *op. cit.*, vol. IX, p. 452-454.

34. H. COLÓN, *op. cit.*, p. 100-101. També Lamartine i Irving recullen l'aparent duplicitat de la descoberta de la terra que buscaven. Vegeu LAMARTINE, *op. cit.*, p. 28-29 i W. IRVING, *op. cit.*, p. 33. G. FERNÁNDEZ DE OVIEDO dona una versió semblant a *op. cit.*, I, p. 25.

35. Aquests tals «Gomes Rascon y Cristóbal Quintero» eren uns dels mariners de Palos que havien estat obligats pels Reis a aportar els seus vaixells, amb la tripulació, a l'empresa colombina. W. Irving recull l'incident del pare las Casas i relaciona l'enrolament de Rascon amb aquella obligatorietat (*op. cit.*, p. 27).

36. El text dels «primers esborranys» equivalent al que acabem d'esmentar és el següent: «Quintero va darrera cap a la Santa Maria, cab baix y passa a passa, mostrant ab asso ab quanta por s hi ficava; assolintne tres o quatre d altres que tambe hi anaven de mal ayre, exclama (...)» (*Colom*, p. 333); a les pàgines següents, hom pot veure com és ell el personatge escollit pel Mal Geni per a incitar el malestar i la revolta entre els mariners, activitat reservada a Rascon en la versió posterior.

37. No és pertinent, en canvi, segons la meua lectura, el contingut de la nota 7 de Torrent. Allà on el text diu «Niña», per la lògica narrativa, és absolutament correcte. L'editor no tingué en compte la justesa històrica d'aquest text de l'«Argument» i es deixà guiar per la versió més definitiva.

38. No coneixem cap manuscrit verdaguerià mínimament significatiu sobre l'estada dels espanyols a les illes descobertes, llevat dels que publica Torrent a les pàgines 279-290 de la seva edició; en aquest buit argumental s'ha d'haver produït la separació de Pin-

zón i la seva nau de la resta de l'expedició (fet cert, segons la crònica històrica) i, després d'una colla de peripècies, Pinzón i la seva nau tornen a Palos creient que són els primers d'arribar.

39. No tots els historiadors estan d'acord en el sentit de les desavinences entre Colom i Pinzón; Fernández de Oviedo (*op. cit.*, I, p. 26) opina que, en veure els nuls resultats del viatge quan ja feia molts dies que navegaven, Colom volia tornar a Espanya, i que els germans Pinzón foren els qui el feren tirar endavant; i Fernández de Navarrete lloa l'actitud de Pinzón com a eficaç col·laborador de l'almirall. D'altra banda, aquest darrer informa de la intensa activitat marinera a la costa andalusa, sobretot per aigües de Canàries i de la costa d'Àfrica (*Co-lección de los viajes...*, p. 49-50), la qual cosa justifica la possibilitat que Colom ja hagués estat per les costes de Tenerife, com s'afirma en el poema verdaguerià («Y com que no era pas la primera vegada d'estarhi»; p. 87), i el fet que l'almirall, per tranquil·litzar els seus mariners davant de l'erupció del Teide, els recordi que «tambe us parlaren del de Tenerife, y per vostres mateixos ulls cent y una vegada vegèreu lo flamejar molts de vosaltres sense parpellejar de por ni de feresa» (p. 89).

40. W. IRVING, *op. cit.*, p. 59; LAMARTINE, *op. cit.*, p. 39.

41. Sobre la relació entre el pare Marchena i Colom, vegeu G. FERNÁNDEZ DE OVIEDO, *op. cit.*, I, p. 23; i, en general, M. LAFUENTE, *Historia General de España*, vol. IX, p. 430-439; W. IRVING, *op. cit.*, p. 21-22; i LAMARTINE, *op. cit.*, p. 15.

42. W. IRVING, *op. cit.*, p. 21. Tant Lamartine (*op. cit.*, p. 12 i 14) com Roselly de Lorgues (*Vie et voyages de Christophe Colomb d'après des documents authentiques*, París, Morizot, 1862, p. 46) es refereixen al lligam que Beatriz suposà, per a Colom, amb Espanya; la discrepància està en si es casaren (ho afirma Lorgues) o no (com sostenen Irving i Lamartine).

43. Vegeu José DE LA TORRE Y DEL CERRO, *Beatriz Enríquez de Harana y Cristóbal Colón* (Madrid, Cia. Iberoamericana de Publicaciones, 1933); sobre la mort de Beatriz, p. 65.

44. F. J. ORELLANA, *Cristóbal Colón, historia popular*. Cap al final de la novel·la, Orellana narra com, de retorn del viatge, Colom anà a veure la casa on visqué i morí Beatriz, «que falleció durante el primer viaje de Colón» (p. 715). També Orellana afirma que a Beatriz «de-be España la adquisicion de un nuevo mundo» (p. 706).

45. Sobre l'esposa i el fill de Colom, vegeu W. IRVING (*op. cit.*, p. 7 i 14) i LAMARTINE (*op. cit.*, p. 6 i 8), i l'article de J.V. a «El Centenario» (II, Madrid, 1892, p. 410-416), *Doña Felipa Moñiz de Melo, mujer de Colón*. Quant a la data de la mort de l'esposa de l'almirall, cfr. H. COLÓN, *op. cit.*, I, p. 100.

46. José de la Torre, després de remarcar que no es té cap notícia sobre un possible matrimoni de Colom amb Beatriz, comenta la frase del pare las Casas partint del fet que Beatriz hauria estat infidel a Colom durant el viatge, cosa que motivà que a partir d'aleshores la considerés «indigna de compartir su suerte y por muerte la tuvo para él y para sus dos hijos» (*op. cit.*, p. 62). És clar, però que Verdaguer no conegué aquesta versió.

47. Cfr. H. COLÓN, *op. cit.*, I, p. 343. També B. DE LAS CASAS, *Historia de las Indias*, I, p. 250.

48. És del tot improbable que el Fernández verdaguerià es correspongui amb el «García Fernández, médico del pequeño puerto de Palos de Moguer en Andalucía», citat per W. Irving també com «el docto físico» que dona suport a Colom (*op. cit.*, p. 15 i 22); també és citat per Lamartine (*op. cit.*, p. 10), i ja era esmentat en la *Historia del Nuevo Mundo* de J. Bta. Muñoz, com a «médico habil en las matemáticas» (p. 56). Aquest García Fernández no anà amb l'expedició. D'altra banda, l'ascendència del Fernández de Colom (emparentat per matrimoni amb la família del Cid) també l'allunya d'aquest possible model. Els coneixements mèdics de Fernández (cura les ferides de Ruiz) no semblen suficient argument per identificar ambdós personatges.

49. H. COLÓN, *op. cit.*, p. 14. D'aquí parteix la descripció que dona el pare las Casas a la *Historia de las Indias* (llibre I, cap. II, pp. 21-22), segons A. RUMEU DE ARMAS (*Hernando Colón, historiador del descubrimiento de América*, Madrid, Ediciones Cultura Hispánica, 1973, p. 394-395).

50. LAMARTINE, *op. cit.*, p. 4. La descripció que en dona Irving es remet a les d'H. Colón, las Casas i «otros contemporáneos», i no aporta trets nous (*op. cit.*, p. 7).

51. LAMARTINE, *op. cit.*, p. 30.

52. Cfr. M. LAFUENTE, *op. cit.*, p. 426-428, i W. IRVING, *op. cit.*, p. 9.

53. Resta un episodi de la vida de Colom que Verdaguer no recull en aquest poema, però que trobarem a la «Introducció» de *L'Atlàntida*; es tracta del combat entre la nau veneciana i la genovesa, «vora la mar de Lusitania», travades l'una amb l'altra, i l'incendi de la veneciana a causa d'un llamp, estès a la genovesa i motiu del seu naufragi, del qual només se salvà el jove Colom. La *Historia del Almirante* d'Hernando Colón i la *Historia de las Indias* del pare Las Casas recullen aquest fet amb els elements claus que Verdaguer degué assimilar (H. COLÓN, *op. cit.*, p. 23-24, i LAS CASAS, *op. cit.*, p. 25-26); així, el combat tingué lloc entre Lisboa i el cap de San Vicenç, fou duríssim i es perllongà durant tot el dia; el foc passà d'una nau a l'altra, cosa que produí que s'enfonsessin, i Colom se salvà perquè era bon nadador i el sostingué un rem. Trobem també recollida l'anècdota en els textos de W. IRVING (*op. cit.*, p. 5), que considera dubtosa la notícia, i LAMARTINE (*op. cit.*, p. 6), i en les històries generals com la de M. LAFUENTE (*op. cit.*, p. 423). Els dos darrers, igual que alguns cronistes, la donen com a origen de l'arribada de Colom a la península. L'episodi també fou recollit per Orellana en la seva novel·la.

54. H. COLÓN, *op. cit.*, p. 6.

55. Vegeu-ne aquest exemple: «Parecia que un génio fatal, obstinado á luchar contra el génio de la unidad de la tierra, queria separar para siempre estos dos mundos que solo el pensamiento de un hombre queria unir» (*op. cit.*, p. 18).

56. La confusió entre el número 2 i el 12 és fàcilment demostrable; allò que s'esmenta a continuació és justament la descoberta de la terra que cercaven: 12 d'octubre.

57. Ara cal recórrer al text original del manuscrit, fins i tot a les versions primeres, per verificar el que interessa; el text que cito és al foli 23r del ms. BC1 i correspon al de les p. 255-256 de l'edició de Torrent.

58. Aquest mapa, amb la indicació «Numero 1º», es troba al primer volum de la *Coleccion...*, al lloc de la pàgina 500.

59. M. FERNÁNDEZ DE NAVARRETE, *Coleccion...*, especialment p. 405-407.

60. Notes 2 i 3 de la p. 161 i 1 i 2 de la p. 163 del primer volum de la *Coleccion...*

61. *Coleccion...*, I, p. 164-165.

62. L'episodi ocupa les p. 58-62 de l'edició del poema verdaguerià. A la novel·la d'Orellana es troba a les p. 177-181.

63. W. IRVING, *op. cit.*, p. 22; LAMARTINE, *op. cit.*, p. 14.

64. M. LAFUENTE, *op. cit.*, IX, p. 383.

65. M. ORTIZ DE LA VEGA, *op. cit.*, VII, p. 60. Aquesta descripció és referida justament al dia de la rendició de Granada.

66. W. IRVING, *op. cit.*, p. 18-19 i 23. I encara afegeix que aquella gent «miraba con desprecio las proposiciones de un extrangero pobre y desconocido» i que tant l'arquebisbe com la majoria dels consellers consideraven Colom un «menesteroso aventurero», un «especulador delirante» i un «pretendiente necesitado de pan», un seguit de qualificacions emprades també per Lamartine que coincideix amb Irving (cfr. *op. cit.*, p. 16).

67. *Ibid.*, p. 23.

68. Ortiz de la Vega afirma que Isabel demanà préstecs per valor d'uns 17.000 ducats sobre les joies de la seva corona per subvenir l'empresa (*op. cit.*, VII, p. 62).

69. W. Irving afirma que un dels arguments emprats per Colom davant dels Reis Catòlics fou la bona disposició que, segons el relat de Marco Polo, tenia el Gran Khan a acceptar el cristianisme; i afegeix: «Creia Colón que le estaba a él destinado efectuar esta gran obra» (*op. cit.*, p. 24).

70. Així és admès tant per historiadors generals, com Menéndez Pidal en la seva *Historia de España* (vol. XVII), com pels especialistes, per exemple, DEMETRIO CASTRO ALFÍN (*Historia de las Islas Canarias. De la prehistoria al descubrimiento*, Madrid, Editora Nacional, 1983), AGUSTÍN MILLARES TORRES (*Historia General de las Islas Canarias*, La Habana, Ed. Selecta, 1945), etc.

71. Vegen A. RUMEU DE ARMAS, *Alonso de Lugo en la corte de los Reyes Católicos. 1496-1497* (Madrid, CSIC, s.d., p. 32, nota 9).

72. Aquest és el nom que mantindrà preferentment Waldo Giménez Romera a la seva *Crónica de las islas Canarias* (Madrid, Rubio, Grilo y Vitturi, ed., 1868, p. 35 i 73-78).

73. Vegen nota 4 de Torrent i Fàbregas a la p. 86 de la seva edició del poema.

74. M. FERNÁNDEZ DE NAVARRETE, *Coleccion...*, Introducció; entre altres llocs a la nota de la p. 7.

75. Les referències històriques a la conquesta de les illes Canàries poden trobar-se tant en textos força antics, com els ja esmentats de Juan Núñez de la Peña i José de Viera y Clavijo, com, per a un lector actual, en obres com l'esmentada de Castro Alfín.

76. Vegen altres fragments del poema amb premonicions semblants a les p. 110-111 («Mes, quan car costarà a ta noble patria...») i 165-166 («Quina malaventura manca...»); i el passatge en què, en absència de Colom, retingut a la balma, Ruiz es pregunta: «No l porian haver fet prisioner los guanos prenentlo por un conquistador de sa dolsa terra (...)?» (p. 163).

77. J. DE VIERA Y CLAVIJO, *Noticias de la Historia General de las Islas Canarias* (Madrid, Imp. de Blas Román, 1772-1783 [4 vols.], I, p. 209-210. Sobre el particular, pot consultar-se bibliografia antiga, com el text de J. NÚÑEZ DE LA PEÑA, *Conquista y antigüedades de las Islas de la Gran Canaria, y su descripción* (Madrid, 1676, p. 42) o, amb molta menys precisió, la *Historia de las Indias* de B. DE LAS CASAS (I, p. 83). També se'n pot consultar de moderna, com A. MILLARES TORRES (*op. cit.*, p. 260) o A. RUMEU DE ARMAS, *España en el Africa atlántica* (Madrid, Instituto de Estudios Africanos, CSIC, 1956 [2 vols.], I, 311-312).

78. Cal situar geogràficament Taoro a la part central de la vessant nord de l'illa; per les referències que donen els textos històrics, aproximadament entre els actuals San Juan de la Rambla i La Matanza de Acentejo, limitant, pel sud, amb la Serralada Dorsal.

79. J. de Viera y Clavijo esmenta Hañágua a partir del poema d'Antonio de Viana *Antigüedades de las islas afortunadas de la Gran Canaria, Conquista de Tenerife, y aparicion de la Santa imagen de Candelaria*, de fiabilitat molt discutida, entre altres, pel propi VIERA (*op. cit.*, II, p. 199).

80. J. DE VIERA Y CLAVIJO, *op. cit.*, II, p. 203.

81. J. NÚÑEZ DE LA PEÑA, *op. cit.*, p. 120.

82. J. DE VIERA Y CLAVIJO, *op. cit.*, II, p. 214, 231 i 252.

83. *Ibid.*, I, p. 210.

84. *Ibid.*, II, p. 199, 200-201, 223 i 269. També s'hi refereix, més de passada, NÚÑEZ DE LA PEÑA, *op. cit.*, p. 115.

85. J. DE VIERA Y CLAVIJO, *op. cit.*, II, pp. 200-201. Una referència menys extensa al mateix episodi, la trobem en NÚÑEZ DE LA PEÑA, *op. cit.*, p. 115.

86. J. NÚÑEZ DE LA PEÑA, *op. cit.*, p. 26-27.

87. J. DE VIERA Y CLAVIJO, *op. cit.*, I, p. 166. Així com abans ens servíem de la grafia del nom del rei per veure l'adequació del text de Verdaguer amb el de Viera, igualment ara amb la del geni del volcà: ambdós l'escriuen amb y a diferència del que fa Núñez de la Peña.

88. *Ibid.*, I, p. 68.

89. *Ibid.*, I, p. 165.

90. J. NÚÑEZ DE LA PEÑA, *op. cit.*, p. 26.

91. W. Giménez Romera, que sembla partir de Viera, dóna els mateixos noms que ell a la divinitat (*op. cit.*, p. 27), però en un breu vocabulari canari (p. 29), atribueix el nom d'«Acha-man» a «Déu». D'altra banda, el *Diccionario Universal de Mitología ó de la fábula* (Barcelona, Imp. de José Tauló, 1835-1838 [2 vols.]), que Verdaguer pogué consultar, oposa «Guayotta» a «Achgnaya-Xeraç», el qual és definit, tot i que sota el nom d'«Achaguaya-Xerax», com a «Dios supremo de la isla de Tenerife (...)». Los mismos isleños le llaman tambien Achuhuchanar, el mas elevado, y Achuhuran, el mas grande; «Acamas», en canvi, és definit com «uno de los cíclopes» (I, p. 27 i 23).

92. J. NÚÑEZ DE LA PEÑA, *op. cit.*, p. 26.

93. J. DE VIERA Y CLAVIJO, *op. cit.*, IV, p. 2-3.

94. Vegeu la referència a aquest arbre a J. DE VIERA Y CLAVIJO, *op. cit.*, I, p. 140-143.

95. *Ibid.*, I, p. 145.

96. *Ibid.*, I, p. 356.

97. Viera el cita en nota (I, p. 144) i remet a un títol abreujat: *Oculi. Philos.* Sobre la influència de Nieremberg en la redacció del *Colom*, vegeu el meu treball *Les fonts de «L'Atlàntida enfonsada»*, dins *Anuari Verdaguer 1992*, esp. p. 40-43.

98. Hugh Blair, de qui partien la majoria de tractadistes de retòrica, catalans i espanyols, de finals del XVIII i primera meitat del XIX, havia criticat la *Farsàlia*, per exemple, perquè era excessivament històrica i poc imaginativa a causa de la proximitat temporal de l'autor amb els fets que narrava (*Compendio de las lecciones sobre Retórica y Bellas Letras de Hugo Blair*, Tolosa, Imprenta de Garriga, 1819, p. 274). D'una cosa semblant fou acusada *La Araucana* d'Ercilla.

99. *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. I, p. 67, nota 6.